

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA ALS OG SUNDEVED

IX. HEFTE

BROAGERLAND

AF

J. RABEN

UDGIVET SOM SÆRTRYK AF BROAGER AVIS 1934

Oldtidsminder paa Broagerland.

Spredt paa Broagerland, overvejende omkring Skelle og Gammelgab, har der ligget over 170 Gravhøje, næsten alle nu dog enten overpløjede eller sløjfede. Bevarede Gravhøje findes i Skelle Kobbelskov. Der er nogle velbevarede Høje af ringe Størrelse, et Par Høje med forstyrrede Stengrave og et Par Langdysser, den ene med tætsluttede Randsten. — Ved Skelle og Gammelgab findes Højgrupper fra Bronzealderen.

Ved Vejen fra Dynt »til det højfyrstelige Jagthus Freileben« (Skellegaard) lod Hertug Frederik af Lyksborg to Høje udgrave i Oktober 1736. Det var to Langdysser nær Vejen, lige nord for Vandstedbæk. Efter Beretning i Gude (Halbinsel Sundewitt), S. 34) fandtes mange Urner eller »schwarzbräunliche irdene Todtenkrüge« og 30 Kiler af Flint, alle næsten af en og samme Form. Der fandtes forskellige Stykker af en gulbrun »Materie«, der uden Tvivl har været Rav. — I en overpløjet Høj ved Gregersens Gaard i Overballe fandtes i Efteraaret 1933 et Broncesværd. Ved Prøvegravning i Smølvold 1932 fandts et Gravkar fra den romerske Jernalder og øst for Teglværksejer Chr. Hollensens Lergrav ved Kathrinesminde fin-

des Bopladskultur fra samme Periode. Romerske Jernalderkar er fundne øst for Broager Kirke.

En sluttet Gruppe af mindst 10 Stenaldergrave har ligget ved Gaarden Stenbæk, mellem Gaarden og Vemmingbund. Der er nu kun ubetydelige Højtømter tilbage. Ved Vegen mellem Dynt og Mølskov ses Resterne af 15 Stenaldergrave, 5 Langdysser og 10 Rundhøje, alle overpløjet. Over den østlige Høj, som hører til Gaarden Gaasebjerg, fører et Hegn. Der ligger endnu de to Sidesten af et Dyssekammer. Kamrets Slutsten mod øst er taget bort i det sidste Aar. Ved Skellekobbøl, mellem Skelle og Skellegaard og nord og syd for Vigsrose (Skrækkevig)) har Højene dannet Grupper. Desuden ligger en Del Høje spredte langs Kysterne.

I en Høj øst for Gammelgab, tilhørende Gaardejer Otto Mathiesen, Gammelgab, blev sidste Vinter (1933—34) en Del Sten gravet op. I en Stenpakning i Midten fandt Ejeren en smuk Flintdolk og inden for Stenkransen stod et Kar fra Broncealderen med brændte Ben og en lille Broncenaal som Gravgoods. Til den Gravhøj knytter sig følgende Sagn:

»Imellem Skelle og Gammelgab fandtes i ældre Tider en Gravhøj med et stort Stenkammer. Derinde boede Nis Puk med sin Kone. Man havde ofte set dem, naar de soledede sig uden for Højen. En Dag kom Maren Kagekone forbi, hun skulde bringe Kager til et Bryllup i Gammelgab. Hendes Kurv var tung og hun satte sig ned ved Siden af Højen for at hvile sig. Men Maren var træt og faldt i Søvn, hun drømte om Guld og Kostbarheder. Nis Puk mærkede, at Maren

var falden i Søvn og hentede alle Kager ind i Højen og fyldte tørre Blade og Høvlespaaner i Kurven i Stedet for Kagerne.

Maren vaagnede og blev meget forskrækket, da hun saa at Kagerne var borte og der kun fandtes tørt Løv i Kurven. Hun græd og gik hjemad. Men som hun gik, blev Kurven altid tungere. Hun saa ned i den og opdagede, at Indholdet forvandlede sig til Guld og Sølv. Hun vidste, at Nis Puk havde gjort det, og lo og græd af Glæde. Straks vendte hun tilbage, for at takke Nis Puk, men baade Nis og Dyssekamret var forsvunden.

I Strandkanten mellem Kobbelskov og Borreshoved — lige øst for Frydenhavn, laa en Skaalsten med ca. 30 skaalformede Fordybninger. Dette Oldtidsminde er nu forsvundet, enten er det sandet til eller taget bort af Stenfiskere eller »Samler«.

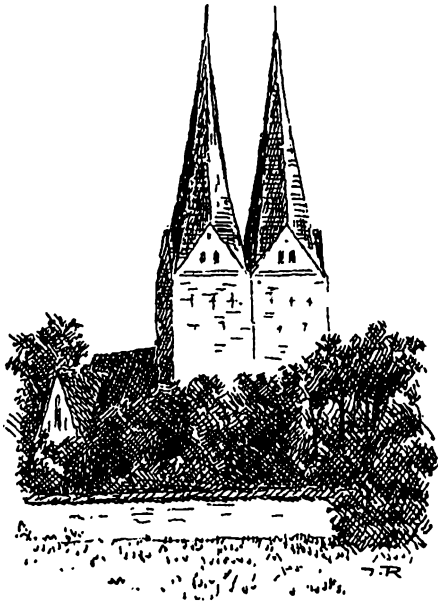
»Søhøj« ved Stranden ved Brunsnæs, er tildels skyllet bort af Havet. En smuk Trægruppe giver Højen landskabeligt Præg.

Broager Kirke.

I milevid Omkreds behersker Broager Kirke hele Omgivelsen ved sin høje Beliggenhed, og de tvende, med slanke Spir forsynede Taarne sætter Præg paa Landskabet.

Kirken er en Teglstensbygning i romansk Grundrids og opført henimod Aar 1200. Senere gotiske Tilbygninger har gjort den til Korskirke. Efter Pastor E. Schumacher i Broager Kirkekronik udtales den Formodning, at Kirken oprindeligt har været en lille Træbygning og Annekskirke til Nybøl eller maaske til Sottrup. Det er dog kun For-

modning. Kirken nævnes første Gang Aar 1209, da dens Tiende lagdes under Ry Kloster, da dette flyttedes fra Gyldenholm til det Sted, hvor nu Lyksborg ligger.

Efter Sagnet skal Munkene fra Ry Kloster have opført Kirken, og Stenene dertil skal være bleven brændt paa et Teglværk i Nærheden af Smøl, paa Præstegaardens Mark øst for Landevejen. 1385 overgik Patronatsretten over Broager ved et Bytte fra Grev Nicolaus til Biskop Johan Skondelev inod Patronatsretten over Kalleby Kirke.

Den anselige Kirke bestaar af Kor med Apsis og Skib. Til den vestlige Ende er føj-

et det svære Taarn af Tegl, som allerede fra første Færd har været planlagt.

Hovedmaterialet bestaar af de store, røde Munkesten. Den af flere Led sammensatte og smukt dannede Murstenssokkel, hvorpaa Koret, Apsissen og Skibet hviler, saavel den sammenslyngede Rundbuefrise, der baade her og paa hele Skibet pryder Murens Overdel, peger i Forbindelse med flere andre Overensstemmelser hen paa, at denne Kirke er samtidig og nær beslægtet med de smukke Murstenskirker i Breklun og Riseby. Oprindelig har Kirken haft tre Indgangsdøre, nemlig som sædvanligt to lige over for hinanden nær Skibets vestlige Ende og desuden, som det ogsaa andensteds hyppigt forekommer, en særskilt for Præsten paa den sydlige Side af Koret. De to Hoveddøre er nu tilmurede, men man ser endnu Dørenes Omrids paa Ydermuren.

Mod nord ses den som Blænding, mod syd er den helt tilmuret. Præstedøren i Koret er igen bleven aabnet under Restaurering 1923—27.

Den smukke Apsis, tredelt ved to smalle Lisener, har tre smaa rundbuede Vinduer og Halvkuppelhvelving. Koret har haft et Vindue paa hver Side, over hvilke en cirkelrund Glug. I Skibet var der 4 Vinduer paa hver Side, af disse ses endnu 3 mod nord og 2 mod syd.

Taarnet, hvis Bredde er betydelig større end Skibets, springer 2-2,5 m frem for Skibet, de to nederste Stokværk har hvert et lille rundbuet Vindue. Nederste Stokværk har yderst to kvadratiske Rum med ribbeløse

Krydshvælvinger, ved svære Rundbuer skilles de fra Midtrummet, der har været dækket med en nu genopført Tøndehvælving.

Ved tre rundbuede Aabninger stod Taarnets Underdel tidligere i Forbindelse med Kirken, men under en Ombygning 1855 tilmurede de to yderste, nu paany genaabnede samtidig med, at den gamle sydlige Dør blev tilmuret og det foran værende »Karnhus« (Vaabenhus) nedbrødes, samtidig blev Hovedindgangen ført igennem Taarnhvælvingen. Ved denne Ombygning blev ogsaa de sidste af Kirkens gamle Rundbuevinduer tilmurede og nye Vinduer satte ind paa den mest smagløse Maade. Nogle af Vinduerne var allerede blevne fornyede i Aarene 1837—40.

Anlægget af Taarnets Underrum gør det sandsynligt, at man allerede ved Kirkens Opførelse har planlagt et Tvillingtaarn, som af en eller anden Grund ikke kom til Udførelse. Det nuværende Taarn med de høje 8-sidede Tvillingespir er fra en senere Middelalder.

Den nuværende Hovedindgang under Taarnet er bygget 1855, den er udført i en Rundbuestil, som man mente skulde svare til Kirkens gamle Buer.

Skibets Hvælvinger vil omtrent være bygget samtidig med Korsfløjene, henimod Slutningen af Middelalderen. Hvælvingen over Korrummet er sandsynligvis noget ældre. Oprindeligt har Kirken haft fladt Bjælkeloft. Man ser endnu paa Loftet Enderne af de afskaarne Tværbjælker, der maatte fjernes for at give Plads til Hvælvingerne.

Indtil 1855 var der kun Pulpitur i den nordl. Korsfløj. Nævnte Aar blev ogsaa Sydsiden og den sydlige Korsfløj forsynet med Pulpitur. Samtidig blev der anskaffet nye Stole. Der-til maa det gamle Materiale være blevet be-nyttet, da der paa Bænkene fandtes en Del Navne med Bomærker og Aarstal, blandt andet 1604, 1663, 1667 osv.

Nu er Pulpituret atter fjernet og Kirken har faaet nye Stole, saa Rummet atter vir-ker frit og venligt.

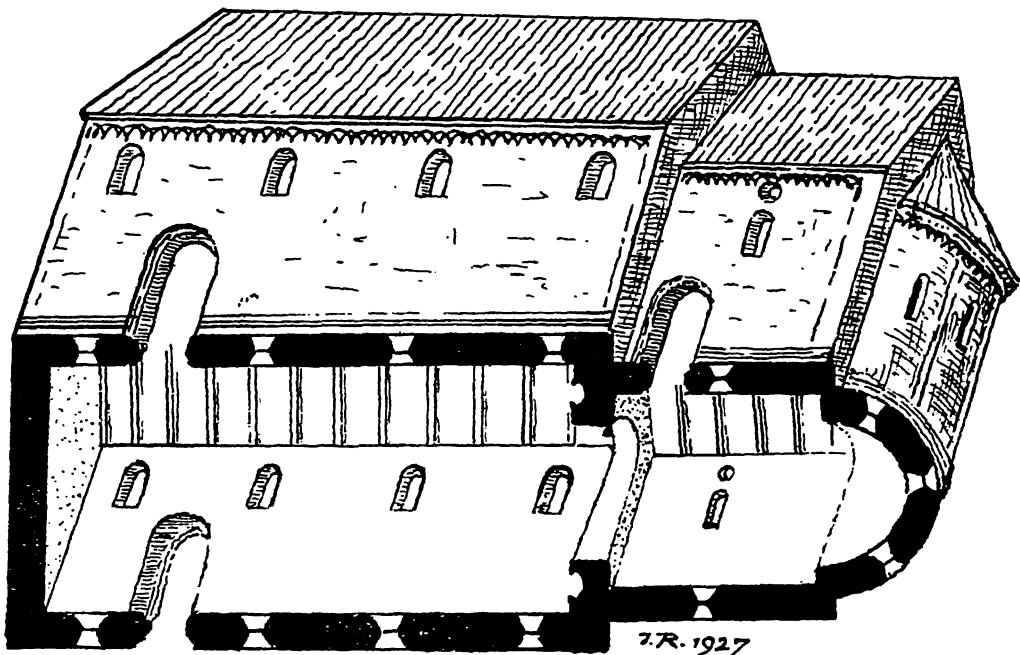
Fra 1868 til 1901 opvarmedes Kirken ved tre store Jernovne, siden 1901 har den faaet Centralvarmeledning.

Vort Billede viser Broager Kirke i den romanske Tid, som den har set ud, før den fik Taarnene og de gotiske Korsfløje. Ved den sidste Restavrering i 1925—27 har Kir-kens Arkitekt, Mogens Clemmensen, sørget for saa vidt muligt, og som Midlerne kunde tillade det, at føre det gamle tilbage til den oprindelige Form. Saaledes er en Del af de gamle smaa Rundbuevinduer atter førte til-bage til den gamle Skikkelse og Præstedø-ren paa Korets Sydmur fornyet. I flere af de romanske Vinduesnicher ser man endnu det gamle skakbrætformede Ornament.

Over Buen, der fører ind til den nordlige Korsfløj, ser man endnu et Stykke Rundbue-frise fra Nordmurens Yderside og ligeledes har man paa Buen afdækket et Stykke af det gamle Vinduesornament.

Den mægtige Taarnbygning med de tvende ottekantede Spir bærer mange Spor af Om-bygninger og Istandsættelser i de forskellige Aarhundreder. 1721 omtales en betydelig Istandsættelse, og 1773 er Taarnets Sydside

Kirken i den romanske Tid.

blevet restavreret. Langt mere omfattende har dog den Istandsættelse været, som hele Taarnbygningens Vestside undergik 1804. Mens Taarnet ligesom hele den øvrige Kirke er opført af røde Mursten, er Vestfacaden beklædt med raat tilhuggede Granitkvadre, der fastholdes ved Hjælp af Jernankre. Denne Granitbeklædning er næppe ældre end fra nævnte Ombygning i 1804.

1880 fandt en lignende Forstærkning af Sydmuren Sted som i 1804. Taarntaget blev fornyet 1845—50. Det var indtil 1891 tækket med Egespaan. Samme Aar blev Bjælkeværket forstærket og Taarnet fik Skifertag (6000 Mark).

Indtil 1896 var to Tredjedele af Skibets Tag dækket med Bly, en Tredjedel med Spaan. Nordkappellets Østside fik en Nytækning med Bly i 1862. Ved denne Lejlighed fandt man en Blykapsel med Indskrift: »14. Juli 1732«. I dette Aar havde Nordkappellet faaet Blytag, før den Tid var det tækket med Spaan.

I Aaret 1896 blev hele Kirken tækket med Skifer. Blyet blev saa gunstigt solgt, at man kun manglede 700 Mark til Omkostningerne ved Nytækningen.

Sagn om Taarnenes Bygning.

Paa Slottet paa Smølvold, nord for Broager, boede i sin Tid en from Ridder, som paa sin Bekostning begyndte at bygge Byens Kirke. Men inden den blev fuldendt, maatte han ledsage et Korstog til det hellige Land. Han anbefalede sin Hustru at fuldende Værket. Ved Afskeden sagde han til

hende, som var frugtsommelig, hvis hun fødte en Søn, skulde hun lade et spidst Taarn opføre, skulde hun føde en Datter, skulde Taarnet forblive but, for at han fra det Fjerne straks kunde kende Husets Velsigelse. Da nu Ridderen kom tilbage saa han, at to spidse Taarne smykkede Kirken. Hans Hustru havde nemlig født to Dreng og havde handlet efter sin Husbonds Befaling.

* * *

Der var engang en Herregaard paa Broager Land, og den ejedes af to Tvilling-søstre, som elskede hinanden højt. Da den en af dem døde, tog hun det Løfte af den efterlevende, at denne skulde bygge en Kirke paa Broager, hvilket Værk hun ogsaa fuldførte i de syv Aar, i hvilke hun overlevede Søsteren. Til Minde om de to Søstre fik Kirken to Taarne; men det ene er mindre end det andet, fordi Søstrene ikke var lige høje.

Klokketaarnet.

Klokketaarnet skal være bygget i 1650 (Duus's Topogr. S. 65), da Taarnet var for svagt til at bære Klokkerne. De var anbragt i Klokketaarnet indtil 1903, da de igen fik Plads i Kirketaarnet. Det svære Egetømmer i Taarnets Indre staar nogenlunde uberørt, men meget tyder paa, at Tiden for Taarnets Opførelse maa føres længere tilbage end 1650. Det er muligt, at der i dette Aar har fundet en delvis Ombygning af Taarnet Sted. Klokketaarnets smukke Form, med det naturlige Egespaanstag sætter Præg paa hele Kirkens Omgivelser.

Taarnet er bygget af Kirkens Patron, Hertug Filip af Lyksborg. Derom melder Broager Kirkebog:

»Zuwissen, dass Anno 1650 in Unsers Gottes und zu dessen Ehre auch dem gantzen Kirchspiel zum Besten auf gnädigem Befehl des Durchlauchtigen Fürsten und Herrn, Herrn Philippi, Erben z. Norwegen, Hertzogen zu Schleswig, Holstein, Stormarn und der Dithmarschen, Grafen zu Oldenburg und Delmenhorst als dieser Kirchen Hochlöblicher und ruhm. Patron, ein Neues Glocken Hauss gebawet worden, zumahles beide Thürme so schwach, dass die grossen Glocken darinnen schwerlich gebrauchet, oder gar nicht geläutet werden können.« —

Øst for Klokketaarnet har man 1852 gravet ca. 80 Kranier op, hvilket tyder paa, at her har været et Benhus.

Kirkeklokkerne.

I Provst Karstensens Inventarliste, »stadfæstet i Henhold til Resolution af 13. Oktober 1860 fra det kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig, som herefter eneste gældende Inventarier for ovennævnte (Broager) Sogn« nævnes bl. a.:

»Tre Klokker, hvilke befinder sig i et dertil opbyggt Træhus paa Østsiden af Kirkegaarden. Den største af dem er i Aaret 1762 ny omstøbt i Kjøbstaden Rensborg, størstedels bekostet af den da regjerende Hertug Friedrich til Glücksborg; den holder i Vægt 251 Lpd. 13 Pd og er forsynet med megen Inskription. Ved Siden af denne hænger den næststørste, har ingen Inskription, ikke en-

gang en Angivelse af dens Alder. Ovenover begge hænger den mindste Klokke, som paa flere Steder er revnet og holdes sammen for medelst Jernbaand. Den trænger til at omstøbes.

Foruden at disse Klokker bruges ved gudstjenstlige Forsamlinger, tilkjendegives sædvanligt ogsaa Sogneboernes Dødsfald og Begravelse ved Ringning med en af dem eller med dem alle. For afdøde Børn un-

Prøjsisk Udkigspost paa Broager Kirke 1864.

der 8—10 Aar ringes kun med den mindste, for ældre, som endnu ikke er konfirmerede, med den næststørste, — og for alle konfirmerede Personer med alle tre Klokker. Der betales intet til Kirken for deres Brug. Degnen maa besørge disse Klokkers Tappe smurte, ogsaa anskaffe og holde i brugbar Stand de til Ringningen fornødne Reh, for hvilket der aarligt, paa Kirkeregnskabs-

Dagen, udbetales ham af Kirkens Midler 1 Rdlr. 30 Sk. lybsk.«

1. Den nævnte, største Klokke blev støbt 1624 af Peter Melchior i Husum¹⁾). Efter at den i 1762 var revnet, blev den samme Aar omstøbt af Beseler i Rensborg. Vægt: 3500 Pund.

Den gamle Klokke har Hertug Filips og Sofie Hedwigs Vaaben og Navnetræk og en latinsk Indskrift og desuden: »Petrus Melchior me fecit«. Under Hertugens Vaaben Bogstaverne:

W. G. W. M. G.

(»Was Gott will, mir genügt's«),
under Hertugindeus:

A. N. G. W.

(»Alles nach Gottes Willen«).

Transporten af Klokken til Rensborg kostede 40 M 14 Sk. Beseler var selv til Stede ved den nye Klokkes Aflevering og Op-hængning og modtog derfor i Rejsepenge og til Ophold 79 M. 4 Sk. af Kirkekassen.

I Aaret 1685 maa en anden Klokke være bleven omstøbt, da der efter dette Aars Kirke-regnskab betales: »Dem Glockengiesser für die Glocke umzugiessen 34 M. 12 Sk.«

2. Den næststørste Klokke, den ældste, uden Indskrift og Ornament, hidrører vistnok fra Kirkens første Tid, Vægt: 600 kg.

¹⁾ Peter Melchior, Søn af Melcher Grapengeter i Husum, nævnes allerede som Klokkestøber 1605. Han var en anset Borger i Husum, og døde 1653. Den 9. Juni s. Aar blev han begravet »mit vollem Geläut«. Her i Amtet har han foruden til Broager leveret Klokker til: 1615 Kajnæs, 1623 Nybøl, 1632 Ullerup, 1639 Oksebøl og 1640 Egen.

3. Den mindste Klokke, ligeledes støbt af Peter Melchior, 1643, havde indtil 1859 sin Plads som Gaardklokke paa Godset Maaslev ved Slien. Den blev omstøbt 1903 og fik en Vægt af 850 kg.

En fjerde Klokke var støbt 1648. Den havde følgende Indskrift:

»Baltzer Melchior me fecit
in Flensburg Anno 1648.«

1655 og 1668 hang den endnu i det lille Kirketaarn, et spaantækket Spir paa Kirken. Hvornaar denne Klokke og Spiret er komne bort, kan ikke siges. Spiret er blevet nytækket 1708, da Kirkekassen i dette Aar betalte 947 Mark for »nyt Tag paa Kirken og det lille Taarn«. De to store Taarne og Spiret var tækkede med Spaan, Kirketaget med Bly. Underholdningen af Spaantaget hørte til Kirkens store Udgifter. Spaan kostede dengang 10 M lybsk. for 1000 Stk., Spaansøm 8 M 2½ Sk. pr. Tusind.

I Aaret 1902 fik den største Klokke en Revne, og den maatte støbes om. For at faa en harmonisk Klang af de tre Klokker, lod Menighedsraadet samtidig den lille Klokke støbe om. Omstøbningen foretoges 1903 af Franz Schilling i Apolda. I Foraaret 1904 kom de nye Klokker til Broager. Den største, med Vedbændfris, bærer som Indskrift: 5. Mose, 4, 10, den mindre under en Frise af Vinblade: Johs. 20, 19. Søndag den 4. Maj 1904 kaldte de for første Gang til Guds Hus.

I 1917 maatte to Klokker afleveres, for at omsmeltes til Krigsmateriale. Den gamle gotiske Klokke fik Lov til at blive, de to Nystøbninger fra 1903 blev sendt bort. De

Klokker, hvis Røst hidtil havde raabt Fred over Land, skulde nu være med til at sprede Fordærvelse i de kæmpendes Rækker. En underlig Kontrast!

Som Erstatning for de to Klokker modtog Kirken senere to nye Klokker som Gave fra Nationalfonden. Det medfølgende Gavebrev, som ogsaa indeholder en Beskrivelse af Klokkerne, lyder:

»Til Broager Kirke.

Da Tiden var inde, at Sønderjyderne efter et halvt Hundred Aars Trængsler kunde kræve at komme hjem til Danmark, opstod her i deres gamle Fædreland fra flere Sider det Ønske, at der i Slesvigs Kirker, saa langt ned, Grænsen maatte blive sat, i Stedet for de Klokker, som var nedtagne og omstøbte til Krigens Brug, skulde ophænges nye ved frivillige Gaver fra det danske Folk. Denne Tanke blev almindelig forstaaet og optaget ikke blot som Tegn paa et medborgerligt Sindelag til at hjælpe at bøde, hvor Krigen har ødet, men som Udtryk for den store Folkeglæde i, at Modersnaalet paany kan lyde frit over Fædrenes Jord.

Til Vidne om disse Grunde til Gavens Fremkomst ledsager dette Brev Sendingen af to Klokker til

Broager Kirke.

Den største Klokke har en Vægt af 1500 Kilo og Malmen bestaar af 3 Dele Kobber og 1 Del Tin. Dens Tone er F. Svingsningstallet 173. Dens kunstneriske Udsmykning er tegnet af Harald Slott-Møller, ligesom Klokkeverset foroven er skrevet af ham og lyder saaledes:

Krigsluerne lagde mig øde
 som Phønix i Flammer jeg døde.
 Da Landsmænd det broderligt bøde
 opstod jeg igen fra de Døde.

Desuden bærer Klokken paa den ene Side
 den gamle Indskrift:

»Samle til mig Folket,
 Saa vil jeg lade dem høre mine Ord.«
 og paa den anden Side følgende Indskrift:

Til Broager
 støbtes jeg
 i Aalborg i
 de Smithske
 Støberier.
 Aar MCMXX.

Givet af det danske Folk.

Den mindre Klokke har en Vægt af 633
 Kilo og Malmen bestaar af 3 Dele Kobber
 og 1 Del Tin. Klokkens Tone er B, Sving-
 ningstallet 229. Den kunstneriske Udsmyk-
 ning er ligeledes tegnet af Harald Slott-Møl-
 ler, Klokkeverset er ogsaa skrevet af ham og
 lyder saaledes:

Set. Jørgen jog sin Klinge
 ved Herrens Naade
 i Dragens brede Bringe
 os til Baade«.

Desuden bærer Klokken paa den ene Side
 den gamle Klokkes Indskrift:

»Land, Land, Land,
 Hør Herrens Ord.«

»Til Broager støbtes jeg i Aalborg i de
 Smithske Støberier Aar MCMXX. Givet af
 det danske Folk.«

Naar da Klokkerne atter lyder over det ved Troskabens og Kærlighedens Kraft gevundne Land, ligger deri den Bøn, at Frelsens Ord paa Folkets Maal maa vare og vokse, mens Malmen har Mæle.

Juni 1922.

Nationalfonden af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker til Sønderjylland«.

Kalkmalerierne.

Under Kalkningsarbejde i Kirken i Aaret 1923 fandt Murer Nicolaisen fra Dynt Spor af Kalkmalerier i Korhvælvingen og afdækkede et Stykke deraf. Man tilkaldte Museumsinspektøren fra Sønderborg Slot, som derefter bad Nationalmuseets Direktør, Dr. Mackeprang, der i disse Dage opholdt sig i Haderslev, om at komme til Broager. Det blev besluttet at standse Arbejdet i Kirken indtil videre, da man vilde forsøge at faa gennemført en ordentlig Restavrering, idet Malerierne vel var værd at ofre noget paa.

Nu er de gamle Malerier en Seværdighed og en Pryd, og der er kommet langt mere frem for Dagen, end man først havde ventet, ikke alene i Korrummets Hvælving, men ogsaa i Apsisrundingen, Hvælvingen mellem Korsfløjene og paa Væggene i den nordlige Korsfløj.

Apsisbuen er pyntet med en Frise af Englehoveder og i Apsishvælvingen et til Dels bevaret Billede fra den romanske Tid: Kristus i Højsædet med Engle og Evangelistsymboler.

Dekorationen i Korhvælvingen er fra Renæssancetiden og interessant, netop fordi

den er saa sent som fra Aar 1581. Efter Reformationen var det ikke almindeligt mere at dekorere Kirkerne paa denne Maade. I de fem Hvælvingsfelter ses Kristus og de fire Evangelister med deres Symboler. Denne Dekoration er blevet afrenset og opfrisket af Nationalmuseets Konservator, Rothe, der med stor Dygtighed har ført den tilbage til dens gamle Udseende.

Paa Væggene ses Rester af gamle Indvielseskors. Indvielseskorsene er almindelige i vore Kirker, dog stammer de ikke fra Kirkens ældste Tid. Maaske stammer de fra Indvielsen af Hvælvingerne eller af de gotiske Tilbygninger (Korsfløjene), eller Tegnet er anbragt efter en eller anden Vanhelgelse af Kirken. Saadanne Korsmærker ses ogsaa paa Skibets Nordvæg.

Om Korbuen og de paa begge Sider liggende Nisher — hvor der sikkert før har staaet Sidealtere — er det gamle Tunge-Ornament blevet afrenset og opfrisket.

Hvælvingen mellem Korsfløjene viser en rig Dekoration fra den gotiske Tid, med prægtige Slygninger. I det brede Felt mod Korbuen ses en Fremstilling af Vejen for de gode og onde. Denne Hvælvning er blevet afrenset, men endnu ikke restavreret, dog staar det hele velbevaret.

Paa begge Ender af Gjordbuen over Prædikestolen findes der Rester af Renæssance-Ornament.

Et morsomt Maleri er blevet afdækket paa Nordfløjens Østvæg: en Billedserie, som viser St. Kathrinas Historie. I øverste Felt til højre ses en Kirke med Dobbelttaarn, Korsfløje og Mur omkring. Dette Billede er

kun løst afdækket, saa det endnu ikke kommer tydeligt frem. Men man kan sige med en vis Berettigelse, at det vistnok er det kommet frem for Dagen. Efter Dragter og ældste Billede af Broager Kirke, der her er andet at dømme, vil disse Malerier stamme fra Tiden kort før 1500.

Paa den modsatte Væg ses et Maleri i samme Stil og fra samme Tid: en Helgeninde i Tønde. Ved Siden deraf et ret medtaget Billede: Den yderste Dag. Ængle skiller de gode og onde, til højre en knælende og tilbedende Gruppe, til venstre bliver et Menneske kastet ned i Dybet. —

Disse gamle Kalkmalerier taler deres eget Sprog, de gemmer en gribende Alvor i den fordringsløse og naive Opfattelse. Der ligger noget stort og skønt i Middelalderens primitive og ofte saa fuldeudte Kunst. Den er dybere og højere end Nutidens ekspresionistiske og sensationslystne Kunstretning.

Kirkens Inventarliste fra 1665.

1. En forgyldt Kalk med forgyldt Patene.
2. En mindre forgyldt Kalk.
3. En Oblat-Daase af Sølv.
4. En Tinkande til Altervinen.
5. En Tin-Vinflaske.
6. To store Messing-Lysetager paa Alteret.
7. To store Messing-Lysetager, gamle.
8. To smaa Messing-Lysetager, som bruges til at sætte paa Kisten ved Begravelser.
9. En lille Klokke, som tilforn brugtes ved Messen.
10. Alterbehæng med Alterdug.

11. Messehagel og Messesærk.
12. Klingpungen til at samle de fattiges Penge i.
13. Messingfod paa Døbefonten.
14. Et Røggelsekar.
15. Haandklæde ved Døbefonten.
16. Et nyt Silkebehæng til Døbefonten.

Dertil bemærker Præsten Johannes Harboe (1704—1557) i en Beretning til Inventarlisten i 1739, at Nr. 2, den forgyldte Kalk, blev ødelagt ved Præstegaardens Brand den 19. September 1739, og at en ny derefter var blevet anskaffet; Hostica Daasen af Sølv var »ganz zerdruckt vorhanden«, men brugtes ikke mere. Kanden og Vinflasken af Tin er blevet fornyet i 1660, da Kirken i dette Aar betalte 3 M. 8 Sk. til Marcus Zinne Giesser i Flensborg for en Tinkalk og en Tinflaske. Tinflasken gik ligeledes til ved Præstegaardens Brand, og en ny blev samme Aar anskaffet. Denne findes ikke mere. Den lille Messeklokke har Johannes Harboe ikke set noget til. Den gamle Klingpung fra 1655 har heller ikke eksisteret mere i 1739, thi Pastor Harboe skriver: »Klingpungen har jeg ladet anfertige og foræret.«

Klingpungen, der indtil for faa Aar siden endnu var i Brug, er meget smuk. Den bestaar af en Fløjlspose med Sølvplade i Rokostil og lille Sølvklokke. Pladen bærer følgende Indskrift:

»Glemmer ikke at gjøre wel og at meddele,
thi saadanne Offere behage Gud wel.

Ebr. 13, 16.

G. F. D.

1795.«

Denne Klingpung, der nu er deponeret i den kirkelige Samling paa Sønderborg Slot,

er en Gave fra Pastor Friedrich Dithmer, der var Sognepræst i Broager 1786—1804. Han var Fader til Teglværksejer Hans Heinrich Dithmer paa Røndbjerg.

Et mærkeligt Tyveri i Kirken 1714.

»Anno 1714, i den 14. Uge efter Trinitatis, er Sølvkalken (Inventarliste fra 1665 Nr. 1) stjålet fra Kirken. Skabsdøren er aabnet, uden at have fundet Laasen beskadiget og at det er sket med Magt. Kirkedøren fandtes ligeledes laaset. — Ved samme Tid blev Kirkerne i Sønderborg og Hørup bestjaalne, og den retfærdige Gud er anraabt om, at saadanne gudløse Mennesker maatte blive opdagede. —«

Tyven blev ikke opdaget.

Et Par Dage senere maatte Anthon Degn i Broager efter aflagt Ed, at han ikke kendte noget til Tyveriet, underskrive følgende Revers i Oversættelse:

»Jeg Organist og Degn i Broager bekræfter for Gud den almægtige, at jeg, efter at den stjaalne Kalk har været benyttet ved Meddelelsen af den hellige Nadvere, som sædvanlig har lukket den godt ind paa det dertil bestemte Sted, at jeg har forvaret Nøglen vel og ikke udlaant den til nogen. Jeg har ved min Bortgang fra Kirken lukket Kirkedøren forsvarligt, og af hvem, hvorledes og hvornaar dette gudløse Kirkerov er sket véd jeg aldeles ikke, saa sandt mig Gud hjælpe og hans hellige Ord.

Friedrich Anthon. «

Man skulde næsten ikke tro, at Tyven har været den samme, som mellem 14. og 15. Trinitatis samme Aar var brudt ind i Hørup Kirke. Der havde han brudt næsten alle Laase itu og stjaalet alt, hvad der havde Værdi, ikke alene Sølvtøjet ved Alteret og Offerblokkens Indhold, men ogsaa Alterklædet og andet. — Kirkedøren i Broager blev derefter forsynet med ny Laas. Denne Laas findes nu i Samlingerne paa Sønderborg Slot.

Alteret

er i god Barokstil, hvis Sidefløje løber ud i rige Akantusslyngninger, med Statuer af de fire Evangelister. Det er fra omkr. 1690. Hovedbilledet, Korsfæstelsen, og et mindre Billede, Nedtagelsen af Korset, er blevet overmalet af Maleren Nicolai Nissen fra Varnæs, som malede Kirken i 1794. Disse Billeder var uden særlig Interesse. I en senere Tid har man afdækket Hovedbilledet og erstattet det med en Kopi af Thorvaldsens velsignende Kristus.

Under Restavreringen af Alteret i 1927 har Konservatoren Kjartan Fischer fra København fjernet den nyere Farve paa Hovedbilledet, og det gamle og tilligemed bedre Maleri er atter kommet til Ære. Ligeledes er et Billede af den hellige Nadvere, der fandtes tildækket paa Alterskrinet, atter kommet frem. Ogsaa dette Billede er overmalet af Nicolai Nissen, men da det gamle Billede derunder er daarligt bevaret, har man ladet Nissens Overmaling blive.

Det mindre Billede, Nedtagelsen af Korset, er efter Restavreringen ikke kommet op

igen, det er blevet deponeret i Samlingerne paa Sønderborg Slot. Uden dette virker Alteret mere roligt og afsluttet. Hele Alteret staar nu atter i de oprindelige Farver, og Konservator Fischer har forstaaet at stemme Farverne efter Kalkmalerierne og Korrummets Omgivelse, saa at alt danner en samlet, harmonisk Enhed.

I 1844 blev Alteret forsynet med et nyt Knæfald, og 1855 blev det nuværende, alt andet end smukke Gelænder anbragt. Det gamle Gelænder, der stammer fra omkring 1790, var i Ludvig XVI.s Stil og meget smukt. Et Stykke deraf gemmes i den kirkelige Samling paa Sønderborg Slot. I Aarene 1848 og 1874 har Alteret faaet nyt Fløjlsbetræk, det blev foræret af Teglværksejer Dithmer paa Rendbjerg. Som det fremgaar af Provst Karstensens Inventarliste fra 1863, har Alterpanelets Forside været prydet med to forgyldte Sølvplader med Hertug Frederik af Lyksborgs Vaaben og Navnetræk.

Paa Alterbordet — under Træbeklædningen staar endnu det gamle murede Alter — findes prægtige gotiske Lysestager.

Nu ejer Kirken to Sølvkalke, en større og en mindre, begge fra Aaret 1747, med Sølvpatiner fra samme Tid. Oblatdaasen er ny.

Thorvaldsens Kristus har nu faaet Plads i Ligkapellet i Klokketaarnet.

Prædikestolen

er et Renæssancearbejde fra 1591. Den er af den saakaldte sundvedske Type, med bibelske Billeder i Fyldingerne og Blomsterranker paa Pilasterne. Den nederste Kant af Præ-

dikestolen og Lydhimlen er fornyet omkring 1790. Siden 1855 har Prædikestolen staaet paa sin nuværende Plads. Ved Flytningen blev den overmalet med graa Farve, og Skriftstederne i de smaa Fyldinger under de bibelske Relieffer blev overdækkede. Nu er Skriftstederne med Aarstallet 1521 atter komne frem, og ved Konservator Kj. Fischers Dygtighed er hele Prædikestolen blevet rensat og frisket op i de oprindelige Farver.

Lydhimlen og Fodstykket, der er prægede af Ludvig XVI.s Stil, passer ikke til Renæssancen, men Maleren har alligevel forstaaet at bringe Harmoni i det hele med sin gode Farvesans.

Døbefonten

er af romansk Type og altsaa fra Kirkens første Tid. Den var indtil Restavreringen i 1927 oversmurt med Oliefarve, men er nu blevet rensat, saa den atter staar i sin naturlige Granitfarve. Sokkelens fire Hjørner er prydede med Menneskehoveder. Messingfadet er uden Prydelse.

Døbefonten dækkes af et smukt kronformet Trælaag i Ludvig XVI.s Stil fra omkring 1790.

Krucifikset

har faaet sin Plads paa Skibets Nordvæg. Det er et godt romansk Værk i to Tredjedelens Legemsstørrelse. Selve Korset er fornyet i Baroktiden.

St. Jørgen.

Den sengotiske St. Jørgens-Gruppe i Taarnhvælvingen er et Kunstværk af Rang. Dragen er ny. Figuren er i 1880 blevet restavreret af Magnussen.*) Forskellige Dele af Figuren laa indtil den Tid gemt paa Loftet.

I December 1926 fandt man ved et Tilfælde en Seddel med Aarstallet 1572, der sammen med en svær Bibel fra Midten af forrige Aarhundrede med et langt Søm var naglet fast til den indvendige Side af Hestens Bug. Dette Aarstal er ikke, som man mener, Aaret for Hestens Fremstilling, da denne Tid ligger før Reformationen.

En Lysekrone

i prægtig gotisk Form hænger i Hovedskibet foran Korbuen. En Indskrift paa Undersiden af Kuglen beretter:

»Joachim Friedrich von Curtis, Sr.Königl. Maytt zu Dänemark Norwegen pp. allergnädigst bestalter Obrist- Leutenant bey der Cavallerie, hat mich an dise Kirche geschenket. Er ist den 29sten April 1707 zu Ploen gehohren und hierselbst den 7ten März 1779 im 72ten Jahre seines Alters gestorben.« —

*) Christian Karl Magnussen, Kunstmaler og Billedhugger, født 1821 i Bredsted. Han var først i Snedker-, senere i Malerlære. Senere studerede han i Paris og Rom, boede i Hamborg og Slesvig, hvor han startede en Skole for Billedskærere. Han var en dygtig Maler og Billedskærer.

Om Lysekronen berettes i »Inventarierne for Broager Kirke, Præste- og Degnekald« af 20. Februar 1863, S. 3:

»En temmelig stor Lysekrone af Messing, som hænger midt i Kirken over Hovedgangen og er foræret Aar 1779 af den hersteds afdøde og i Kirken lige under Lysekronen jordede Oberstleutenant von Curtius.«

Under Restavreringen af Kirken i November 1926 er der fundet et muret Gravkammer lige under den store Lysekrone, hvor efter al Sandsynlighed Giveren af denne, Oberst Curtius, har ligget begravet. Gravkammeret var fyldt med Jord, og ved Udgravningen fandtes intet herudover. Det maa antages, at man allerede paa et tidligere Tidspunkt har fjernet, hvad det indeholdt.

Desuden ejer Kirken yderligere fem smukke Lysekroner af Malm.

Fire af disse er ved Arkitekt Mogens Clemmensens Hjælp købte i en Antikvitetshandel i København, og den femte er en ny Efterligning af den gamle, som Oberstløjtnant von Curtis skænkede til Kirken. Denne Efterligning er et Arbejde af Knud Ejby i Odense. De to store Kroner hænger nu i Hovedskibet.

Kirkeskibet

I den sydlige Korsfløj er der — i Foråret 1927 — blevet anbragt en Skibsmodel, Gave fra Lokomotivfører Johansen i Skelle, nu boende i Dybbøl.

Røgelsekarret.

er opbevaret i Samlingerne paa Sønderborg Slot. Det er af den almindelige gotiske Ty-

pe med fire bagoverhældende og lidet markerede Gavle, hvis Apsider sammen med tilsvarende Udbulinger paa Skaalen danner Halvkugler. Paa Laaget Spir med Kors.

I Inventarlisten fra 1800, skreven af Pastor G. F. Dithmer, nævnes det gamle Røgelsekar som »et med Dække forsynet Jern-Fyrfad, hvori Degnen fra et Nabohus henbærer de Gløder til Kirken, vel hvilke Voxlysene antændes.«

Orgelet

er fra 1746. Hertug Frederik af Lyksborg, Kirkens Patronatsherre, lod det bygge. Ved Restavreringen i 1926—27 fandtes ved Rensningen af den gamle Farve to Vaaben paa en af Orgeldørene. Det ene er det sønderborg-lyksborgske Hertugvaaben, det andet bærer Hertug Frederiks Navntræk med Krone og Aarstallet 1746. Disse Vaaben er blevne opfriskede og er en Pryd for Orgelet. 1828 blev Orgelet restavreret af Magnussen og Reuter i Aabenraa. Et ældre Orgel med 6 Stemmer synes at være bygget omkring 1592, da Kirken i dette Aar laante 120 Mark af Dybbøl Kirke »til Anskaffelse af Prædikestolen og Orgelet«. Dette ældre Orgel blev restavreret i 1686. Dele af det gamle Orgel ligger paa Taarnloftet. *)

Lutherbilledet.

Paa den nordre Korvæg hænger et indrammet Blyrelief af Dr. Martin Luther. Et andet Relief af Melancton er forsvundet.

*) Aar 1922.

Dette Billede havde ligeledes sin Plads i Koret. Billederne skal være blevne givne Kirken i Anledning af Reformationsfesten 1817. I Kirkens Inventarieliste, stadfæstet af Provst Karstensen 1863, findes begge Billeder anførte.

Begravelser i Kirken.

Kirkebogen fra 1655 nævner følgende Begravelser:

1. »Jenss Hansens Hargesvoigts Begräbnis, worauff ihm eine gnädige Verschreibung ertheilt worden, ist unter dem Frouwen Stuel, welcher zu der Hargesvogtei gehört.«

2. Anno 1664 har Asmus Asmussen, tidligere Fyrstelig Lyksborgsk Amtsskriver, ved naadig Consens faaet en Begravelse neden for Prædikestolen. — Derfor skænkede Asmussen Kirken 50 Sk. lyb.

3. Præsternes Begravelse er i Koret foran Alteret.

Foruden disse tre Begravelser kendes den nævnte Grav under den store Lysekrone, hvor Oberst von Curtius blev begravet og som fandtes under Restavreringen 1926.

Nicolai Nissen fra Varnæs.

Om Maleren Nicolai Nissen fra Varnæs, som har malet Kirken i Aaret 1794 og som ogsaa har malet i Ullerup Kirke, skriver Duus i sin 1836 udgivne Topografi over Sundved pag. 116:

»Ullerup Kirkes Indre er nydeligt malet af en mærkværdig Maler og Kunstner fra Byen Varnæs. Han havde sin egen Kirkestol i Varnæs Kirke, den havde han selv for-

synet med Frimurermærket. Han boede i Varnæs i et lille Hus, som han formelig havde udstyret som et lille Palæ. Det var omgivet af Volde og forsynet med Kanoner. Folkene i Varnæs kaldte det »Malerens Slot«.

Hans Navn har dengang tilsyneladende været glemt.

Nicloai Nissen har været en mærkelig Mand, men ingen større Kunstner. Restavereringen af Broager Kirke har ikke alene bragt hans Navn for Dagen, men ogsaa mange, mere morsomme end gode Billeder fra hans Haand, der nu vil blive bevarede. Et Panelstykke med Dekoration og Indskrift:

»Diese Kirche ist ausgemahlt Ao 1794 von Nicolai Nissen aus Warnitz«

er blevet særlig indrammet og har faaet sin Plads i Broager Kirke. Et andet Panelstykke er anbragt under Orgelpulpituret. Det bærer i Blomsterslyngning følgende Vers, der maaske er forfattet af Malerens Hustru:

»Den Anfang macht mit Gottes Gnad'
Das Mittel durch der Weisheit Rathht,
So wird am End' gekrönt die That.
Christina Nissen aus Warnitz.«

Paa denne Maade har Maleren sat et varigt Minde baade for sig selv og sin Hustru.

Af denne mærkelig Kunstner findes altsaa nu følgende Dekorationer i Broager Kirke: Foruden de to nævnte Indskrifter en Dekoration paa Sakristidøren, Orgelpulpiturets Fyldinger og det af ham overmalede Billede paa Alterskrinet. Endvidere er nogle over-

flødige Panelstykker med Dekorationer blevet deponerede i den kirkelige Afdeling paa Sønderborg Slot.

Præstetavlen.

En gammel Præstetavle, der indtil Restavereringen havde sin Plads i Koret, er blevet rensat og Navnene opmalede. Den har nu faaet sin nye Plads i den sydlige Korsfløj.

Tavlen bærer Navnene paa Førstepræsterne ved Broager Kirke fra Pastor Johannis Berhardi (ogsaa kaldet Berndes) 1554—1596 og til Pastor Jørgen Stephensen, der kom til Broager 1834.

I den senere Tid er der anbragt to nye Præstetavler i Sydskipet, den ene fortsætter, Præsterækken siden 1834, den anden bærer Navnerækken over Diakonerne ved Broager Kirke.

Præsterne ved Broager Kirke.

Førstepræster.

1516: Hr. Jørgen, som ogsaa kaldes Magister Gregorius.

1554—1596: Johannes Bernhardi, en Søn af Præsten Johanes Bernhardi ved St. Hans Kirke i Flensborg, var først Præst i Karlum. 1553 udnævntes han i Kongens Navn af Amtmanden i Sønderborg til Præst i Broager. I Maj 1554 tiltraadte han Embedet. Ifølge Forordning af Dronning Dorthea, dateret Sønderborg Slot, den 12. Juni 1566, blev han Provst over Sundeved, Als og Ærø. Efter Dronning Dortheas Død maatte han give Afkald paa Als og Ærø, men beholdt de

sundevedske Kirker indtil sin Død den 17. April 1596.

1596—1631: Peter Fabricius fra Tønder. 1598, den 15. November, blev han Provst over Hertug Hans' Kirker, og efter Hertugens Død 1622 blev han Provst over de lyksborgske Arvelande. 1631 faldt han i Unaade og blev afsat. Han døde i Snogbæk den 4. Juli 1655, 89 Aar gammel.

1632—1634: Canutus Canuti. Knud Knudsen eller »Knud Degn«, som han kaldtes i det daglige Liv, var Degn i Broager den første Halvdel af 16. Aarhundrede. Han stod i Forhold til en Jomfru paa Lyksborg, og ved hendes Indflydelse blev Knud Degn udnævnt til Præst i Broager, og Katrine blev Præstekone. Knud blev ordineret 1632 paa den anden Søndag i Advent og Efterfølger af Provsten Peter Fabricius. Om denne Knud Degn hedder det i et gammelt Folkerim:

Af klodde*) Føl kan blive en Hest,
af Knud Degn er bleven en Præst.

Efter at Knud var bleven Præst, latiniserede han sit dagligdags Navn Knud Knudsen og kaldte sig for Fremtiden Canutus Canuti. Men han har ikke længe haft Glæde af sin Præsteværdighed, thi 1634, efter en anden Beretning 1640, fulgtes han i Embedet af Pastor Petrus Johannis (Glandorfius). Canutus maa da være død, thi Petrus Johannis ægtede Knuds Enke. Hvornaar Fru Kathrine er død, vides ikke.

Man fortæller, at Peter Fabricius' Hustru, der havde lært den sorte Kunst, har hævnnet

*) Klodde == klodset og usanselig.

sig paa Knud Degn, idet han skal have behæftet ham med en farlig Sygdom, der bragte ham Døden.

Knud Degns Forgænger i Embedet var, som nævnt, Provst Peter Fabricius. Han var fra Tønder og siden 1596 Præst i Broager. Den 15. November 1598 blev han udnævnt til Provst over de sundevedske Kirker, over hvilke Hertug Hans den Yngre af Sønderborg havde Patronatsretten. Efter Hertugens Død — 1622 blev han i Embedet som Provst over de lyksborgske Kirker i Sundeved (den Del, som tilfalder Hertug Filip af Lyksborg) indtil 1631, da han blev anklaget af sine Fjender; han faldt i Unaade og blev afskediget.

Hvem véd, om det ikke har været den lyksborgske Kammerjomfru, Katrine, som har hidført denne »Unaade«, for at Knud Degn, hvem hun var hengiven, kunde komme i Embede og Værdighed. — Hertug Filip havde ikke været anvist paa at indsætte sin Broager-Degn i et Førstepræste-Embede. Der havde vel nok været en mindst lige saa værdig Kandidat, nemlig Andenpræsten i Broager, Hr. Laurentius Andrae fra Ribe, som allerede havde virket i Broager siden 24. Juni 1628. Men hverken Laurentius Andrae eller Peter Fabricius har formaaet at erhverve Kammerjomfruens Gunst, og de har maattet bøde derfor. Peter Fabricius boede paa Præstegaarden Krammark ved Dynt. Denne Gaard maatte han afstaa til Hertug Filip imod Vederlag i Broager. Han døde den 4. Juli 1665, 89 Aar gammel.

1634—1682: Petrus Johannis (Glandorfius). Han ægtede 1640 Knud Degns Enke,

Katarina. 1669 brændte Præstegaarden. Som Senior i det glyksborgske Ministerium døde han 1682, 81 Aar gammel.

1685—1703: Filip Petersen, Søn af den lyksborgske Provst Henning Petersen, kom 1681 som Adjunkt til Broager. 1685 fik han Embedet som Førstepræst og døde den 2. December 1703.

1704—1757: Johannes Harboe, en Søn af Præsten Ludvig Harboe i Halk (Haderslev Amt). Han var tillige Inspektør over de lyksborgske Kirker fra 1722, Provst 1725—1759.

1754 fejrede han sit 50 Aars Præstjubilæum og 1755 Guldbryllup. Han døde den 5. Oktober 1757, 76 Aar gammel, efter at have været i Embede i 53 Aar.

1757—1785 Laurentius Petersen, virkede i Broager siden 1742 som Adjunkt. Han døde 1785.

1786—1804: Georg Frederik Dithmer, en Søn af Præsten Johan Dithmer i Treja ved Slesvig. Han var først Andenpræst i Sottrup og døde den 13. Maj 1804. En Søn af ham var Teglværksejer Hans Heinrich Dithmer paa Rendbjerg.

1805—1817: Ernst Ludvig Frederici, en Søn af Præsten Fredericia i Burg paa Femern, var født den 9. Maj 1751. Han kom 1787 som Præst til Lyksborg; 1797 blev han Provst i Sønderborg og 1805 Provst i Broager. I 1812 blev han Ridder af Danebrog. Han døde den 28. August 1817.

1818—1833: Filip Andreas Rehhoff, født den 5. September 1764 paa Holdnæs. 1792 blev han Præst i Morsum, 1795 Archidiakonus i Tønder, siden 9. Juni 1818 i Broager, hvor han døde den 21. Marts 1833.

1834—1848 og 1850—1856: Jørgen Stephensen, Provst paa Ærø, udnævntes til Førstepræst i Broager den 11. Marts 1834, afsattes den 13. Oktober 1848 af den provisoriske Regering. Den 13. Januar 1850 indsattes han igen af de danske Myndigheder, efter at han den 7. Januar samme Aar var blevet konstitueret som Provst over Sønderborg Provsti. Han døde den 9. November 1856.

(1849—50 fungerede Diakonen Christian Wollesen som Sognepræst).

1857—1864: Chresten Carstensen, Søn af en Gaardejer i Kær paa Als, Præst i Dybbøl, udnævntes til Sognepræst i Broager den 6. December 1857, mens han den 28. Maj samme Aar var blevet udnævnt til Provst over Sønderborg Provsti og konstitueret Provst over Aabenraa Provsti. Han afsattes af de prøjsiske Myndigheder den 28. April 1864. 1865 udnævntes han til Sognepræst for Gelsted og Rørup Menigheder paa Fyn. Provst Carstensen er Digteren af »Mit Als« og andre kendte Folkesange.

1864: B. P. Godt, Præst i Felsted, konstitueredes som Sognepræst for Sønderborg Provsti den 9. April 1864. Senere var han Generalsuperintendent i Slesvig. Han var kun nogle faa Uger Præst i Broager.

1864—1883: Andreas Hansen, født i Aarslev ved Aabenraa, 1837—1850 Præst, først i Hjerpsted, senere i Bov, og levede derefter som Privatmand i Petersborg ved Uge (Aabenraa Amt). Han udnævntes den 28. Maj 1864 til Sognepræst i Broager, hvor han døde den 1. Februar 1883.

1883—1905. Ludvig Andreas Reuter, født den 25. Avgust 1836 i København, fra 16. Juni 1864 Diakonus i Broager, valgtes den 11. Oktober 1883 med overvældende Stemme-flertal til Sognepræst i Broager. I en Aar-række var han tillige Provst over Sønderborg Provsti. Den 12. September 1905, en Mandag, døde han af Sukkersyge, efter at han endnu om Søndagen havde forrettet Guds-tjenesten i Kirken.

1906—1931 Andreas Nissen, født den 16. Marts 1861 i Aabenraa, var Præst i Ager-skov, da han udnævntes til Sognepræst i Bro-ager, hvor han indførtes i Embedet den 18. November 1906. Han tog sin Afsked i Efter-aaret 1931.

Fra 1931 Pastor Skjoldborg, som siden 1921 havde virket som Diakon ved Broager Menighed.

1932 kom Pastor Rohleder til Broager; det store Sogn betjenes nu af to Sognepræster.

Diakoner.

1556: Eggardus Calixti, døde i Slutningen af Aaret 1556; en Præst ved Navn Lorenz var foreslaaet som hans Efterfølger.

1565: Henrik Brun.

1569—1575: Magister Petrus Antonius fra Flensborg, blev 1575 forflyttet fra Broager til Mildsted.

Omkr. 1608: Andras Binge.

1608—1616: Petrus Carlstadt fra Broager blev 1616 af Hertug Hans den Yngre ansat som den første Præst ved Kajnæs Kirke.

1616—1619: Andreas Johannes, som i dette Aar blev forflyttet til Ulkebøl.

Indtil 1628: Johan Loengius, som døde i dette Aar, 64 Aar gammel.

1628—1647: Laurentius Andreae fra Ribe, kaldet til Broager den 24. Juni 1628, død den 9. Januar 1647.

1647—1650: Christian Thomæ, født 1580, siden 1608 Diakon i Sottrup, 1647 kaldet til Broager, hvor han døde 1650 efter at have været Præst i 42 Aar.

1651—1669: Johannes Johanni, stammede fra Fyn. Den 18. Marts 1651 blev han ordineret og døde 1669. Han blev gift med sin Forgængers Enke.

1669—1701: Ivar Nicolai fra Flensborg, blev ordineret den 12. August 1669.

1701—1714: Laurentius Nicolai, Søn af Iver Nicolai, blev 1714 Præst i Sottrup.

1714—1736: Henrik Lille, (Lillius) Søn af Præsten Henrik Lillius paa Kajnæs, døde den 31. December 1736.

1737—1778: Christian Martini fra Ærø var Diakon i Sottrup. Den 2. Januar 1737 blev han valgt til Broager og tiltraadte Embedet den 4. Søndag efter Trinitatis. Han døde i en Alder af over 80 Aar.

—1778: Balthasar Holst, en Søn af Pastor Hans Christian Holst ved Vor Frue Kirke i Flensborg, var Adjunkt hos foregaaende, hvis Svigersøn han var. Han døde i Flensborg den 26. Juni 1778.

1779—1839: Reinhold Petersen, en Søn af Sognepræsten Laurentius Petersen i Broager, blev ordineret den 15. Juni 1779. Han blev 1839 pensioneret efter 60 Aars Præstegerning og døde den 31. Marts 1844.

1839—1849: Christian Wollesen fra Sottrup, Kateket ved St. Petri Kirke i Køben-

havn, blev 17. September 1839 Diakonus i Broager, var en kort Tid Sognepræst (1849—50) og afskedigedes den 4. Februar 1851. Han flyttede til Pyritz i Brandenburg, hvor han blev Klosterprovst.

1849—1851: Peter Hjort, Diakonus i Ullestrup, da han den 5. Maj 1849 udnævntes til Diakonus i Broager, men afskedigedes sammen med Pastor Wollesen den 4. Februar 1851. Efter 1864 blev han Præst i Hoptrup.

1852—1864: Julius Carl Gerhard Schleppegrell, født i Slagelse den 17. November 1811, udnævntes til Diakonus den 1. November og indsattes den 28. November 1852. Paa Grund af Krigen 1864 blev han afsat den 28. April 1864.

1864—1883: Ludvig Andreas Reuter, udnævntes den 16. Juni 1864 til Diakonus i Broager. Den 11. Oktober 1883 valgtes han til Sognepræst sammesteds; han døde den 12. September 1905.

1884—1888: Hans Christian Thiessen, født dn 19. Maj 1840 i Muspøt (Vestslesvig); han blev 1872 Præst i Randerup, 1874 Præst i Brede, den 20. Marts 1884 valgt til Diakonus i Broager, 1888 Præst i Nybøl. Efter faa Aar hjemsogetes han af en ondartet Sygdom (Rygmarvsbetændelse) og døde i et Jernbanetog paa Vej til et Sygehus i Kiel.

1888—1913: Ernst Friedrich Schumacher, født 5. Juni 1844 i Slesvig; 1871 Adjunkt og Diakonus i Preetz, 1873 Præst i St. Annen, 1874 Præst i Hohnstein ved Oldenburg, d. 8 Juli 1888 udnævnt til Diakonus i Broager, fra 1906 Kompastor. Pensioneret den 1. Oktober 1913.

1913—1920: Bertel Paulsen, født i Ringenæs, Aabenraa Amt, var først Præst paa Rømø, senere i Kværns, hvorfra han ifølge Kirkeforstanderskabets Ønske blev kaldet til Præst (Kompastor, som Diakonen nu havde Titel af). Den 15. Marts 1914 tiltraadte han sit Embede. — Han virkede her til November 1920, da han frivilligt forlod Nord-slesvig og flyttede til Ascheberg i Sydslesvig.

1921: Jens Kristensen Skjoldborg — kom hertil i August 1921. Siden Pastor Nissens Afsked 1931 blev han kaldet til Sognepræst i Broager.

OM FØRSTEPRÆSTENS INDKOMSTER

Et Stykke Kulturhistorie.

Efter Optegnelser af Pastor G. F. Dithmer
1797.

Efter udførlig Redegørelse for Præstegaarden og Pastoratsjorderne berettes, at foruden Pastoratsbolets 7 Mark Guld besidder Hovedpræsten endnu 2 Tønder boniteret Land fra Byerne Broager og Mølmark, og ligeledes 1 Tønne boniteret Land fra Byen Skodsbøl, hvilke 3 Tønder er blevne ham udlagte ved Udskiftning som Vederlag for den paa disse Byers Marker tilforn havende frie Kogræsning. De to Tønder Land fra Broager og Mølmark er forenede med de egentlige Pastoratsjorder og medindbefattede i deres Maal. Men den ene Tønne fra Skodsbøl By ligger afsondret for sig selv og grænser mod Sønder til Pastorat-Skovskiftet, mod Øst til Boelsmand Andreas Hansens Jord, mod Nord og Vest til de forbigaaende Landeveje.

Byerne Skelle, Dynt, Gammelgab og Smøl, paa hvis Marker Præsten ogsaa før Udskiftningen havde Kreaturgræsning, har ikke udlagt ham Jord derfor, men betaler ham i Steden for aarlig til Mortensdag i rede Penge: Skelle 2 Rdlr. 24 Lsk., Dynt 2 Rdlr. 24 Lsk., Gammelgab 1 Rdlr. 8 Lsk., Smøl 1 Rdlr. 8 Lsk. Paa Gammelgab og Smølmark havde Præsten kun en halv Kogræsning.

Fra gammel Tid af har samtlige Kaadnere og Inderster ogsaa Hyreinderster i Broager Sogn maattet gøre Hovedpræsten aarlig en Dags Haandtjeneste i Høsten. Dette beviser endnu en Fortegnelse over de Kaadnere, Inderster og Hyreinderster, som har været her i Sognet i Aarene 1705 og 1706, og som havde forrettet deres Tjeneste i Høsten, ligesom ogsaa en Fortegnelse fra Aaret 1680 blot med Hensyn til Kaadnere. De, som yder Tjenesten, faar paa den Dag fri Spise og Drikke af Præsten.

Boels- og Halvboelsmændene i Sognet plejer efter Sædvane at yde Hovedpræsten Hjælp paa hver en Dag i Aaret med to Heste og en Vogn, enten til Gødningskørsel eller Pløjning eller til at hente Tørv, Træ eller Buskværk, eller hvortil de ellers bliver anmodede af ham. Naar de gør Præsten en hel Dags Arbejde, bevæertes de af ham med Spise og Drikke, gør de derimod kun en kort Kørsel paa nogle faa Timer, faar de blot Tobak, Øl og Brændevin.

I rede Penge.

Præsten modtager aarlig paa Kirkeregnskabsdagen i Vederlag for visse Udgifter og Ting, som han maa anskaffe:

I.

	Rdl.	Lbsk.
a) pro sessione	1	
b) For Brød og Vin til Brug ved Nådveren i Kirken og til syge i Hjemmet samt ogsaa for at hente samme	15	16
c) For Maaltidet paa den aarlige Visitationals- og Kirkeregnskabsdag	6	
Drikkepenge til Folkene		16
d) For Alterdugens Renholdelse		24
e) til Fattigbørnene		40
	<hr/>	
	24	00

II. Præsteoffer:

Fire Gange om Aaret, nemlig paa første Juledag, paa første Søndag efter Kyndelmisse, paa første Paaske- og første Pinsedag, bringes der efter endt Prædiken af Menigheden Præsten et Offer paa Alteret. Enhver kommuniserende Sognebeboer maa anses for pligtig dertil. Men det er ikke bestemt, hvor meget enhver skal give, hvorimod dette for største Delen afhænger af Sognebeboernes Sindelag mod deres Præst.

Blot for Parcellisterne af de nedlagte Gaarde Skellegaard, Krammark og Skodsbølgaard er Størelsen af det Offer, der hver Gang er at erlægge, bestemt, idet at den danske Krone, som før gavés af Gaarden, er fordelt imellem dem.

Korn og andre Indkomster i Marken.

Korntienden i Rug, Byg og Havre maa af Sognets Boels- og Halvboelsmænd leveres in

natura og navnlig i Straa og Korn saa godt, som det er vokset paa deres Marker og saaledes, som de binder det op for dem selv, og de er forpligtede til i Høsten at køre hver Slags Korn for sig umiddelbart fra Marken til Præstens Lade og dér at læsse det af Vognen. Antallet af de Kærver, der skal leveres, bestemmes efter Antallet af de Mark Guld, hvoraf enhver Boel bestaar. Af enhver Mark Guld gives fem Kærver Rug, fem Kærver Byg og ti Kærver Havre. Af Hør og Hø erholder Præsten intet. Dog er fra gammel Tid det Boel i Broager, som før hørte til Bryggeriet og siden blev skænket til den nu afdøde hertugelige Justitsraad v. Somm, aarlig leveret til Præsten og ham tilkørt paa hans Gaardsplads et godt Læs Hø. Allerede i den 1753 af Pastor Harboe affattede Fortegnelse over herværende Pastoratsindtægter er dette Læs Hø anført.

Skønt samtlige Boelsmænd i Sognet er pligtige til at levere den anførte Korntiende in natura fra Marken, saa har dog samtlige Boelsmænd i Skelle, Dynt, Gammelgab og Skodsbøl, ligesom ogsaa adskillige i Smøl og Broager, ifølge en Privatoverenskomst med Præsten, i flere Aar bragt ham denne Tiende i ren Rug, Byg og Havre i hans Hus sædvanlig straks efter Helligtrekongersdag. De fleste giver for hver Trave Rug, de har at levere, 5 Skæpper, for hver Trave Byg 4 Skæpper og for hver Trave Havre 6 Skæpper. Dog er denne Bestemmelse ikke lige for alle.

Kaadnere i Dynt og Skelle maatte give Tiende for Ødeboel, som de havde i Besiddelse.

De ni Parcellister af det tidligere Gods Skodsbølgaard, der i det 17. Aarhundrede blev oprettet af seks nedlagte Boel, maatte som Vederlag for den inddragne Korntiende betale 4 Rdlr. 34 Lbsk.

Ydelser i levende Kreaturer.

Enhver Boelsmand giver aarlig i Høsttiden Sognepræsten en Høne. Halvboelsbesidderen giver en saadan hvert andet Aar. De indsamles af Præstens Tjenestefolk eller af andre dertil lejede Personer.

Naar en Kirkegangskone holder sin Kirkegang, sender hun Dagen i Forvejen Præsten en Høne og en Snes Æg i Huset. Dette maa ske af alle uden Undtagelse. De, som ingen Høns eller Æg har, betaler Værdien derfor, og under Omstændighederne ogsaa under Værdien. Boels- og Halvboelsmænds Koner plejer sædvanlig at give 2 Høns og ogsaa flere Æg.

Efter en Privatakkord bringes ogsaa af Boelsmændene i Dynt og Gammelgab hvert andet Aar, men af Boelsmændene i Broager hvert Aar efter Mikkelsdag, Præsten en mager Gaas i Huset. Antallet af samme beløber sig aarlig til mellem 11 og 14 Gæs, idet formedelst de halve Boel i Dynt, som kun hvert fjerde Aar leverer en Gaas, ikke altid er lige.

Smørlevering.

Boels- og Halvboelsmænd giver Sognepræsten aarlig af hver Mark Guld et Pund Græsmør og dertil enhver 1 Lbsk. Johannespenge

Smørret bliver leveret ham i Huset i Begyndelsen af Juni Maaned paa en dertil bestemt Dag.

Dertil blev der endnu i forrige Tider leveret af hvert Boel 4 Brød og en Ost. Men denne Afgift af Viktualier er for mange Aar siden ophørt, og den erstattes ham nu i Penge. Ved Smørleveringen erlægges der nemlig til Præsten med det samme for de 4 Brød 2 Lbsk. og for Østen 4 Lbsk., tilsammen altsaa den 1 Lbsk. Johannespenge medregnet 7 Lbsk. af hvert Boel.

Kaadnere leverer samtidig med Boelsmændene af enhver Ko, som de holder paa deres Kaadland, et Pund Smør og dertil enhver 2 Lbsk. Johannespenge.

Færgemanden ved Brunsnæs staar allerede 1706 i Henseende til Smørlevering i Kaadnernes Register.

Af Vandmøllen i Nejs er siden samme Aar bestandig leveret 6 Pund Smør og 2 Lbsk. Johannespenge.

De Sogneboer, som ingen Boel- eller Kaadsteder har, men dog holder en eller flere Køer, skal aarlig give Sognepræsten af hver Ko et Pund Smør og dertil 1 Lbsk. Johannespenge. Herom findes allerede Efterretninger fra 1706*), og 1735 har en af Præsterne ført et formeligt Register derover.

Daabsgebyr.

Naar et Barn døbes i Kirken, eller et i Nøden af Jordemoderen døbt Barn indsignes der: saa gaar derpaa Fadderne med Barnet om Alteret og enhver af dem ofrer til Sognepræsten en eller flere Skilling. Meget sjældent beløber sig dette Offer til mindre end 6

Lbsk. Den, som har holdt Barnet over Daaben, giver sædvanlig mest. Ogsaa naar et Barn er døbt i Huset af Præsten, ofrer enten Fadderne efter Behag, eller bliver der ikke ofret, da giver Barnets Forældre ham, hvad dem godt synes.

Christentøj (Døbetøj) maa ingen uden Sognepræsten holde. Der haves her 4:

et til 12 Lbskl.
 et til 16 »
 et til 24 »
 et til 32 »

blandt hvilke alle Sognefolk efter Behag kunne vælge.

Holder en Moder sin Kirkegang, saa sendes, som allerede anført, en eller to Høns og en eller to Snese Æg, eller Vederlag derfor i Penge. Dernæst ofres der paa Kirkegangsdagen efter Prædiken. En Boelsmandskone ofrer nu sædvanlig 15 Lbsk. og derover, en Kaadnerkone 10 eller 12 Lbsk., en Inderste- eller Hyreinderstekone mindst 8 Lbsk. Teglmesterkoner og andre, som ikke regner sig til Bondestanden, giver i de fleste Tilfælde meget rigeligere.

Konfirmationsgebyr.

For Forberedelsen til Konfirmationen bringes efter Sædvane 2 Høns og 2 Snese Æg. De fleste viser deres Erkendtlighed over for Præsten ved en Gave i Penge, som sjælden er under 20 Lbk.

*) Pastor Johannes Harboe,
1704—1757.

Ægteskab.

Naar Personer vil indgaa Ægteskab, saa betales for Trolovelsen af hvert Par 1 Rdl. 3 Lbsk. til Præsten. For Proklamationen, naar Brylluppet holdes i samme Menighed, betales derfor intet, men holdes det i en anden Menighed, faar Præsten derfor 24 Lbsk.

For Kopulationen tilkommer Præsten ikke mere end for Trolovelsen, nemlig 1 Rdlr. 3 Lbsk. Bliver der ofret derved, hvilket kun sjældent sker, saa lægger Brudeparret sædvanlig 1 Rdlr. 20 Lbsk. paa Alteret og Følget lægger frivilligt noget dertil. Ogsaa erholder Præsten et Stykke Oksekød og vilkaarlig Størrelse af Tungen.

For Brudekronen og Brudestykke, som Præsten maa holde i Beredskab, betales 1 Rdlr. Men det er kun de Lyksborgske Lens- og de Blaangaards godsundergivne her i Menigheden, som er forpligtede til at tage disse hos Præsten.

Jordeførd.

En Tale i Vaabenhuset over ukonfirmerede Børn betales efter Barnets Alder. Det mindste plejer at være 20 Lbsk., undertiden 16 Lbsk.

Ligprædikener holdes næsten over alle ældre, og der bliver da efter Prædiken ofret paa Alteret. For et Boelsmandslig eller hans Hustru bliver sædvanlig af de ofrende henlagt til Præsten 2 Rdl. 24 Lbsk., undertiden ogsaa mindre. Er Liget fra en Kaadner, Inderstes eller Hyreinderstes Hus, saa plejer der at ofres 1 Rdlr. 24 Lbsk. til 2 Rdlr.

Uformuende lader det undertiden bero med en Tale i Vaabenhuset, da der saa gives mindre.

Ganske fattige begraves i Stilhed og gratis.

For Affattelse af den afdødes Levnedsløb, hvilket Præsten, naar han holder Ligpædikenen, maa affatte og aflæse fra Prædikestolen, gives intet særskilt.

Naar de Vokslys, som bruges i Kirken ved Kommission eller Jordefærd, er saa vidt nedbrændte, at de ikke kan bruges mere og nye maa anskaffes, saa erholder af de overblevne Stykker Præsten det ene og Degnen det andet.

Førstepræstens Afgifter.

Sognepræsten i Broager har af sine Embedsindtægter aarlig at betale til Diakonus sammesteds:

- 1) I rede Penge: Tredive Rigsdaler.
- 2) Ved Smørleveringen: En Vrimpel eller 16 Pund Smør samt 4 Lbsk. og fire Brød.

DE GLYKSBOGSKKE HERTUGER

som Patronatsherrer over Broager Kirke.

1. Hertug Hans den Yngre af Sønderborg overtog de lyksborgske Arvelande. Han byggede Lyksborg Slot 1582—87 og døde dér den 9. Oktober 1622.

1622—1663. Hertug Philipp, Hans den yngres syvende Søn, født 15. Marts 1584 paa Sønderborg Slot, arvede 1622 Lyksborg efter Faderen Død og døde den 7. September 1663 paa Lyksborg. Gift 23. Maj 1624

med Sofie Hedvig, Datter af Hertug Frans II. af Saksen-Lauenborg, død 1660.

1663—1698. Hertug Christian, født 19. Juni 1627 paa Lyksborg, død 17. November 1698. Gift: 1) 13. September 1663 med Sibylla Ursula, Datter af Hertug Avgust af Brunsvig-Wolfenbüttel, død 12. December 1671, 2) 10. Maj 1672 med Agnes Hedvig, Datter af Hertug Joakim Ernst af Pløn, død 20. November 1698.

1698—1729. Hertug Filip Ernst, født paa Lyksborg 5. Maj 1673, død 12. November 1729. Han var tre Gange gift: 1) 1699 med Christiane, Datter af Hertug Christian af Saksen-Eisenberg, død 24. Maj 1722; 2) 2. September 1722 med Katharina Christina von Ahlefeld til Bradau, død 8. Maj 1726; 3) 17. Oktober 1726 med Marie Charlotte, Datter af Hertug Frederik Vilhelm af Avgustenborg, død 26. April 1760.

1729—1766. Hertug Frederik, født 1. April 1701 paa Lyksborg. Dansk Generalløjtnant, død 10. November 1766. Gift 19. Juni 1745 med Henriette Avguste, Datter af Greve Simon Heinrich af Lippe-Deilmoldt, død 5. Avgust 1777. Det er hans Vaaben og Navnetræk, der findes paa Orgelet.

1766—1779. Hertug Frederik Henrik Vilhelm, født den 15. Marts 1747, død 13. Marts 179. Gift 9. Avgust 1769 med Anna Karoline, Datter af Fyrst Vilhelm Henrik af Nassau-Saarbrücken, død 12. April 1824. Da dette Ægteskab var uden Arvinger, faldt de lyksborgske Lande efter Hertugens Død under Kronen.

BROAGER KIRKEGAARD.

Soldatergrave fra de slesvigske Krige.

Henved 300 faldne fra de slesvigske Krige hviler paa Broager Kirkegaard.

Fra Treaarskrigen findes kun to Grave:

- 1) Underkorporal Hans Nielsen, Brahesborg, af 5. Linje Bataillon. Han faldt i Træfningen ved Egernsund den 28. Maj 1848.
- 2) en hannoveransk Soldat, som faldt i samme Træfning ved Egernsund. Hans Navn kendes ikke.

Fra Krigen 1864 hviler her 73 Danske og rigelig 200 tysk Soldater.

Til Minde om de danske Soldater er rejst en sleben Granitobelisk med Indskrift:

Minde over

73 danske Krigere

faldne ved Dybbøl i Kampen

for Fædrelandet 1864

Aabenb. 2, V. 10: Vær tro indtil Døden,
saa vil jeg give dig Livets Krone.

Støtten blev afsløret den 6. Juli 1880. I Nærheden af Obelirken stod indtil for faa Aar siden et andet Minde over de 73 faldne. En oval Jernplade bar følgende Indskrift:

»73 danske Soldater,
som døde paa Lazarethet i
Broager af deres Saar
fra Krigen 1864.

Hvil i Fred.«

Dette Minde henstod en lang Tid i Klokketaarnet, nu er det forsvundet.

De 73 Mand døde paa Broager Lazaret, hvor de blev indbragte som saarede Fanger fra Kampene paa Dybbøl. Af disse kendes 33 Navne:

2. Regiment:

Kmp. Nr.		død	begr.
1.	203. Søren Hansen, Sigersted	24./4.	27./4.
1.	469. Hans Jensen, Gurre	30./4.	2. 5.
3.	151. Hans C. Mortensen, Valsøllille	24./6.	29./6.
4.	258. Carl C. Bülow, København	20./4.	22./4.
6.	388. Thorvald Thun, København	27./4.	28./4.
6.	563. Lars Nielsen, Grønholt	16./5.	20./5.
7.	8. Korp. V. Th. Olsen, København	12./5	15./5.
7.	619. Hans Petersen, Dalby	17./5.	20./5.
8.	544. Søren Nielsen, Uvese	5./5.	8./5.

3. Regiment:

1.	268. Korp. P. Christiansen, Raaklöv	9./5	14./5.
5.	201. Hans Jensen, Ulvig	19./5	21./5.
6.	203. H. Petersen, Gunderod (s. 29./6.)	5./7.	9./7.

4. Regiment:

8.	403. Peter Olsen, Frøslev (s. 17./3.)	19./3.	23./3.
----	---------------------------------------	--------	--------

5. Regiment:

1.	58. J. Jensen, Nakskov (s. 29./6.)	27./7.	28./7.
----	------------------------------------	--------	--------

8. Regiment:

3.	128. C. Mikkelsen, Dahlgrd. (s. 17./3.)	30./3.	2./4.
4.	321. M. Christensen, Ormitzermark	24./3	26./3.

9. Regiment:

1.	321. Thom. Chr. Nielsen, Lindum	27./4.	1./5.
1.	458. Niels Andersen, Odder Mark	22./4.	26./4.
3.	86. Peter Therkildsen, Mørke	20./4.	21./4.
5.	173. Joh. H. Friis, Buderup	23./4.	29./4.
5.	650. Anders Jensen, Gjødvad	20./4.	23./4.
6.	2. Fourér N. F. Glasberg, Lemvig	30./4.	4./5.

10. Regiment:

1.	263. P. Thomsen, Haderslev (s. 28./3.)	6./4.	9./4.
----	--	-------	-------

16. Regiment:

6.	215.	Hans Jensen, Stege	19./5.	22./5.

20. Regiment:

1.	590.	Hans Petersen, Bredstrup	22./5.	26./5.
1.	606.	Peter Cl. Olsen	2./5.	7./5.
1.	626.	Thom. Carlsen, Ø. Højsted	19./5.	21.5.
3.	196.	H. Chr. Christensen, Colstrup	24./7.	26./7.
5.	311.	Hans P. Mikkelsen	6./5.	11./5

22. Regiment:

2.	83.	Rasmus Jensen, Hedensted	5./7.	9./7.
4.	136.	Jens Westphal, Nibe	10./6.	16./6.
6.	239.	Dines Chr. Larsen, Holsted	21./4.	26./4.
7.	?	Rasmus Jensen	20./4.	26./4.

Hvor ikke andet bemærket, er de bleven saa ret og fanget under Kampen den 18. April.

Af de godt 200 prøjsiske Faldne fra 1864 kendes kun 45 Navne, bl. disse:

Verner Greve v. d. Schilenburg,
 Lt. ved 35. Inf. Rgt. Han faldt d. 18.
 4. ved Brohovedet, truffet af en Granat
 fra Kirkebatteriet.

Maximilian v. Seydlitz,
 Lt. ved 60. Inf. Rgt. faldt Natten til
 13. April foran Skanse III.

Paul Bergmann,
 Lt. ved 18. Inf. Rgt., faldt 18. 4. ved
 Brohovedet.

Hugo v. Gerhardt,
 Prmlt. ved 64. Inf. Rgt., faldt 17. Marts
 1864 i Dybbøl By.

Herm. v. Kamecke,
 Hauptmann ved 35. Inf. Rgt. faldt 18.
 April paa Dybbøl.

I en Grav sammen med tre Kammerater

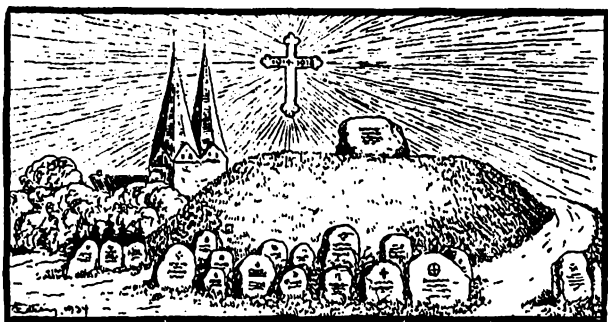
hviler Feldwebel Probst, den kendte Fanebærer fra Skanse V; og i en anden Fællesgrav ligger den kendte Pioner Carl Klinke, som sprængte Palissaderne ved Skanse II og derved fandt Døden. Lange Gravrækker bærer kun en beskeden Sten:

»Hier ruhen
tapfere preussische Soldaten
gefallen in den Kampfen
vor Düppel 1864«

Mindehøjen

*over de Faldne fra Krigen 1914—18 paa
Broager Kirkegaard.*

Af Chr. Ferd. Andresen.

Som overalt Verden over, især da i de krigsførende Lande, meldte sig ogsaa hos os det uafviselige Ønske og Trang til at rejse vore Faldne et Mindesmærke. Menighedsraadet tog Sagen i sin Haand. Der overvejedes og drøftedes om Midler, Plads, Udførelse m. m. Man raadførte sig med inter-

esserede; ogsaa udefra modtog vi Hjælp og Raad. En saadan kærkommen Hjælper og Raadgiver blev Museumsinspektør Raben i Sønderborg. Med Menighedsraadet var han enig i, at det vilde være smukt at rejse en Sten for hver af de faldne og ligeledes fandt han den udpegede Plads paa den nye Del af Kirkegaarden vel egnet til at rejse Mindesmærket paa. Han foreslog med Henblik paa de mange Sten, der skulde anvendes, at give Mindehøjen Form af en Langdysse. Nogen endelig Afgørelse blev dog ikke truffet straks. Senere traadte ogsaa Kunstneren Johan Skovgaard-Jægerspris til som Raadgiver. Ogsaa han syntes godt om Pladsen, ligesom han ogsaa nok kunde sympatisere md Tanken om en Langdysse. Imidlertid var han ikke i Tvivl om, at en Slags Kæmpehøj eller Runddysse ogsaa vilde virke udmærket. — Her skal indskydes, at naar man i Skrift og Tale har truffet den Formodning fremsat, at vor Mindehøj skulde være tænkt som en Efterligning af Mindehøjen over de faldne fra 1864 paa Flensborg Kirkegaard, saa er det dog ikke Tilfældet. Den Tanke har ikke været drøftet her. — Til sidst endte vore Overvejelser med, at man enedes om at give Mindesmærket Form af en Slags Kæmpehøj eller Runddysse. Denne vilde da ogsaa passe godt ind i vort bakkede Landskab og være i god Kontakt med vor kulturhistoriske Fortid.

For i det mindste at skaffe en Del af de fornødne Pengemidler til Veje blev der foretaget en Indsamling i Sognet. Saa godt som alle vilde give deres Skærv hertil; der indkom ialt ca. 5000 Kr., Resten tilvejebrag-

tes ad anden Vej. Nu kunde Arbejdet begynde. Der meldte sig frivillige nok, ingen vilde her holde sig tilbage. Der skulde bruges 175 Mindesten, nemlig 165, hvorpaa de faldnes Navne skulde indmejsles, ni med de ni Sognebyers Navne paa og én som en Slags Overligger paa Højens Top. — Nu blev der valfartet paa Ager og ved Strand for at udfinde de bedst egnede Sten, alle fundne i selve Sognet, utilhuggede Natursten. Vore Landmænd fra de fjernere liggende Byer: Dynt, Skelde, Gammelgab og Iller kappedes om at bringe de kaarede Sten til Bestemmelsesstedet i Broager. Bønderne fra de nærmere liggende Byer, Mølmark, Smøl og Skodsbøl ivredes om at køre Jord til Mindehøjen. Dag efter Dag, Uge paa Uge var man i travl Virksomhed: Vogn efter Vogn rullede frem med Sten, Læs kørttes i tusindvis til Højen, der ligesom groede frem af Jorden. Efter et halvt Aars Tid var Kørslerne endte. Til Slut blev Højen belagt med Lyngtørv fra Tørsbøl Hede.*)

Alt imens Kørslerne stod paa, arbejdedes der flittigt med Hammer og Mejsel paa de tilbragte Sten bag ved Kirken. Dette Arbejde var overdraget Stenhugger Iversen i Sønderborg. Paa hver Sten blev den faldnes Navn og Fødselsdato indmejslet samt tillige over Navnet udhugget et Kors. Flere har ment, at dette Kors skulde tydes som et Jernkors. Det har dog intet med Jernkor-

*) Lyngen synes dog ikke at finde Grodmod her; den er for største Delen gaaet ud, og kun paa en Del Steder ses endnu nogle smaa Pletter.

set at gøre, men skal kun betyde det, som det er: Korsets Tegn!

Da saa Højen havde faaet den paatænkte Størrelse: Forneden 17 m og foroven 9 m i Tværmaal samt en Højde af 3 m, og da Navnene paa Stenene var indmejslet, blev disse bragt paa Plads. I Højens Fodkant sattes med beregnede Mellemrum de 9 Sten med Navnene paa Sognets 9 Byer: Broager, Dynt, Skelde, Gammelgab, Mølmark, Iller, Egersund, Skodsbøl og Smøl. Udenfor dem anbragtes i to Rækker rundt om Højen Stenene med de faldnes Navne i Grupper hørende til de forskellige Bysten. Broager med 48 Sten og 55 Navne, Dynt med 14 Sten og 18 Navne, Skelde med 22 Sten og 23 Navne, Gammelgab med 9 Sten og 9 Navne, Mølmark med 3 Sten og 3 Navne, Iller med 18 Sten og 23 Navne, Egersund med 30 Sten og 35 Navne, Skodsbøl med 14 Sten og 16 Navne og Smøl med 7 Sten og 8 Navne, altsaa 165 Sten med 190 Navne. Den her stedfindende Uoverensstemmelse mellem Stenenes og Navnene Antal hidrører fra, at faldne Brødres Navne er anbragte paa samme Sten. Saaledes er der to Sten med hver fire Brødres Navne (Broager og Iller), to Sten med hver tre Brødres Navne (Iller og Egersund), fjorten Sten med hver to Brødres Navne (Broager 4, Dynt 3, Skelde 1, Egersund 3, Skodsbøl 2 og Smøl 1) og en Sten med Navn paa Fader og Søn (Dynt). Paa Højens Top anbragtes en svær eratisk Blok med en Vægt af ca. 5000 kg.

Paa denne Sten er følgende Indskrift:

Sten satte
Broager Land

Sønner til Minde,
faldne i Krigen
1914—18.

Indskriftens Forfatter er Kunstmaler
Johan Skovgaard.

Oppe paa Højen plantedes endnu ni smaa Ege. Meningen med dem har aldrig været, at de skulde gro op til Kæmpeege, men kun, at de som hjemlige Træer maatte staa som et Slags Tag over vort Minde.

Saa var nu det Arbejde færdigt, hvori alle af fuldt Hjerte havde deltaget. Højen stod der som et dyrebart Minde om vore faldne og som et varigt Vidne om vor Taknemmelighed og Kærlighed til de Sognets Sønner, der gik Pligtens lige Vej med Livet som Indsats. Guds Fred over dem!

Indvielsen af Mindehøjen fandt Sted ved en Festgudstjeneste den 19. November 1922. Kirken var stuvende fuld, ikke alene alle Siddepladser var optagne, men ogsaa alle Staapladses i alle Gange, i Sakristi og omkring Alteret var ikke en eneste Plads tom. Hundreder af Mennesker søgte forgæves ind i Kirken og maatte vende om.

I Kirken prædikede Provst Thyssen og Pastor Skjoldborg. Efter endt Gudstjeneste bølgede den store Folkemængde under Klokkernes Klang ud over Kirkegaarden hen til Mindehøjen, hvis store Sten var dækket med et mægtigt Dannebrog, afslørede Provst Thyssen Mindet og overgav det til Menigheden. Pastor Nissen modtog det i Menighedsraadets Navn og holdt Slutningstalen, idet han henvendte sig med en Tak til Hjælpere, Raadgivere og Deltagere i dette Ar

bejdes Udførelse. Og medens saa Kirkeklokkernes blide Toner kimedede ud over Landskabet skiltes den mægtige Skare skille og alvorsfuldt ad.

Nedenstaaende bringes Navnene paa de faldne i Broager Sogn.

Broager.

Jes Christensen * 9. 8. 79
 Chr. Schumann * 26. 3. 86
 Andreas Petersen * 2. 8. 96
 Chresten Fauverholm * 1. 4. 88
 Jens Lund * 5. 9. 95
 Hans Hansen * 16. 7. 96
 Frank Lenike * 19. 1. 96
 Kurt Nadolski * 28. 7. 98
 Heinrich Thiesen * 11. 4. 90
 Chr. Thiesen * 25. 1. 93

(Brødre)

Valdemar Lohse * 6. 8. 85
 Peter Jørgensen * 20. 7. 80
 Andres Schwartz * 14. 11. 88
 Otto Schwartz * 19. 12. 94

(Brødre)

Christian Lerche * 21. 9. 90
 Jørgen Paulsen * 15. 6. 95
 Gerh. Schw. Warnecke * 4. 8. 96
 Rasmus Jepsen * 27. 12. 85
 Jørgen Cl. Wolff * 7. 4. 84
 Rasmus Rasmussen * 26. 5. 85
 Andreas Nissen * 2. 2. 91
 Andreas Lassen * 18. 7. 88
 Christan Hansen * 30. 9. 95
 Johan A. Schmidt * 28. 5. 85
 Georg Marquart * 6. 8. 80
 Hans Slot * 28. 10. 90
 Carl Schumann * 3. 3. 95

Johan Petersen * 20. 1. 95

Carl Helming * 20. 2. 87

Friedrich Hansen * 10. 3. 90

Peter Gudmann * 9. 1. 85

Theobald Schwartz * 9. 1. 87

Johannes Schwartz * 11. 3. 89

Fritz Schwartz * 1. 2. 91

Jens Schwartz * 26. 1. 92

(Brødre)

Carl Rathje * 18. 10. 78

Thomas Hansen * 15. 5. 92

Peter Wegersleff * 15. 8. 96

Christian Hansen * 13. 3. 86

Heinrich Hansen * 13. 1. 89

Christian Jørgensen * 18. 6. 87

Hans Jørgensen * 18. 8. 88

(Brødre)

Hans Allerelli * 29. 9. 88

Heinrik Lausen * 8. 9. 91

Asmus C. Kiel * 6. 3. 95

Johannes Petersen * 14. 4. 96

Jens Peter Tychsen * 16. 11. 78

Rasmus Petersen * 3. 8. 86

Thomas Bertelsen * 9. 9. 79

Mathias Johannsen * 5. 1. 98

Amandus Franzen * 16. 9. 88

Bernhard Sander * 17. 3. 83

Jørgen Jensen * 14. 12. 97

Tøge Tychsen * 23. 7. 71

Jens Tychsen * 6. 6. 93

(Brødre)

Smel.

Christian P. Hansen * 17. 5. 82

Christian F. Hansen * 1. 10. 78

Hans Jørgensen * 22. 2. 98

Hans Christensen * 25. 8. 97

Christian Christensen 15. 5. 96

(Brødre)

Valdemar Tegwald * 19. 3. 83

Jørgen Rathje * 21. 7. 96

Andreas gessen * 16. 2. 82

Skodsbøl.

Valdemar Nicosajsen * 28. 5. 92

August Raguse * 17. 8. 81

Frederik M. Hansen * 29. 11. 79

Jens Lorenzen * 8. 7. 92

Jens Christensen * 7. 2. 89

Rasmus Christensen * 6. 6. 84

Christian Tychsen * 12. 2. 85

Jacob Tychsen * 22. 8. 95

(Brødre)

Hans Christensen * 26. 2. 93

Peter Lorenzen * 28. 4. 87

Peter Lorenzen * 12. 12. 94

Christian Lassen * 5. 4. 94

Peter A. Hansen * 20. 11. 94

Nis Hansen * 22. 3. 86

Otto G. Volf * 7. 3. 92

Gustav Volf * 28. 3. 95

(Brødre)

Iller.

Rasmus Rasmussen * 8. 1. 92

Peter Christian Hansen * 3. 9. 86

Christian Paulsen * 21. 2. 88

Andreas Vrad * 14. 11. 76

Christian Hansen * 1. 10. 78

Christian Asmussen * 25. 11. 90

Peter Thomsen * 7. 5. 90

Ludvig Lorsin * 27. 11. 95

Anders Lauritzen * 8. 8. 96

Lorens Hansen * 7. 5. 86

Andreas Hansen * 10. 4. 90

Johannes Hansen * 21. 3. 92
 Henrik Hansen * 2. 5. 94
 (Brødre)
 Hans Clausen * 26. 3. 98
 Peter Iwersen * 29. 11. 73
 Lorens Gørrigsen * 12. 12. 81
 Christian Pohlmann * 1. 6. 98
 Peter Jensen * 21. 5. 92
 Peter Stølling * 20. 4. 82
 Christian Møller * 3. 4. 85
 Johan Gregersen * 16. 9. 82
 Peter Gregersen * 10. 11. 88
 Jørgen Gregersen * 21. 7. 91
 (Brødre)

Melmark.

Hans Schmidt * 2. 9. 84
 Frands Frandsen * 11. 8. 79
 Henrik Jessen * 18. 7. 83

Gammelgab.

Vilhelm Jacobsen * 26. 2. 80
 Claus Christensen * 13. 1. 97
 Peter Jensen * 21. 5. 92
 Hans Andersen * 18. 12. 98
 Lorens Abrahamsen * 15. 9. 98
 Otto Rau * 2. 9. 86
 August Paulsen * 26. 6. 89
 Nis Sibbesen * 17. 10. 87
 Vilhelm Jacobsen * 26. 10. 97

Skelde.

Frederik Lehmann * 10. 12. 96
 Thomas Brok * 18. 11. 96
 Lorens Jacobsen * 31. 3. 97
 Hans H. Petersen * 8. 12. 94
 Peter Struk * 23. 3. 93
 Lorens Hoffmann * 11. 12. 95

- Christian Jepsen * 27. 4. 88
 Nis C. Nissen * 14. 6. 88
 Hans Clausen * 7. 1. 92
 Andreas Clausen * 15. 5. 96
 (Brødre)
 Niels Kjær * 16. 11. 89
 Asmus Nielsen * 16. 4. 94
 Friedrich Otto * 6. 8. 88
 Heinrich Tølle * 7. 4. 77
 Hans Busch * 6. 3. 74
 Hans Wegersleff * 15. 6. 96
 Jørgen Kjæld * 2. 12. 85
 Philip Jensen * 10. 3. 98
 Hans C. Hansen * 13. 3. 91
 Paul Reschad * 7. 5. 96
 Christian Mathiesen * 31. 5. 97
 Nicolaj Lehmann * 19. 2. 94
 Hans J. Johannsen * 21. 12. 87

Dynt.

- Thomas Nielsen * 20. 6. 76
 Nis Nielsen * 17. 12. 84
 (Brødre)
 Peter Nielsen * 18. 10. 81
 Jens Rasmussen * 23. 8. 93
 Nicolaj Christensen * 25. 7. 75
 Andreas Christensen * 28. 12. 96
 (Fader og Søn)
 Peter Mathiesen * 23. 3. 88
 Hans Damm * 11. 10. 86
 Christian Christensen * 4. 6. 96
 Lorens Andresen * 28. 5. 88
 Christian Andresen * 13. 8. 89
 (Brødre)
 Peter Jørgensen * 17. 6. 84
 Jørgen Schmidt * 4. 1. 91
 Peter Nielsen * 17. 6. 82

Andreas Høgh * 25. 8. 92
 Rasmus Schmidt * 16. 6. 82
 Johannes Hansen * 7. 9. 93
 Rasmus Hansen * 15. 10. 94
 (Brødre)

Egersund.

Johann Schürmann * 9. 10. 93
 Karl Hattesen * 2. 2. 83
 Hans H. Christiansen * 20. 5. 98
 Michael Mosch * 8. 9. 96
 Peter Petersen * 27. 4. 91
 Peter Bojsen * 6. 2. 98
 Carl Marschallek * 1. 11. 78
 Jacob Hansen * 26. 2. 86
 Hans Rathje * 15. 6. 81
 Peter Mønster * 26. 11. 94
 Otto Weiss * 12. 1. 84
 Friedrich Pawlowski * 22. 11. 70
 Rasmus Jørgensen * 4. 11. 97
 Fritz Gregersen * 27. 8. 92
 Lorenz Schwarz * 11. 6. 95
 Ernst Schwarz * 28. 6. 97
 (Brødre)
 Richard Hansen * 17. 8. 75
 Jens Hansen
 Nicolai Volf * 1. 2. 97
 Henrik Volf * 7. 9. 78
 August Volf * 8. 11. 95
 (Brødre)
 Willi Evald * 8. 8. 98
 August Paulsen * 29. 11. 93
 Hans Petersen * 8. 11. 97
 Peter H. Duus * 8. 1. 95
 Thøge Gregersen * 3. 2. 92
 Karl Blomgreen * 10. 12. 88
 Hans Mojsen * 15. 8. 96

Hinrich Nommensen * 26. 8. 74
 Friedrich Struckmann * 16. 10. 76
 Christian Petersen * 17. 1. 93
 Jacob Oerter * 26. 8. 95
 Friedrich Pustal * 5. 12. 95
 Søren Schwarz * 27. 12. 83
 Peter Schwarz * 26. 7. 87
 (Brødre)

Blodgangen i Broager Sogn.
 1850—60.

I Kirkebogen findes der Optegnelser af Præsten Petrus Johannis (Glandorfius) — 1634—1682 — om den Elendighed, Svenskekrigen bragte over Broager Sogn. De store Indkvarteringer af danske og senere polske og kurbrandenborgske Tropper hærgede og udsugede Landet. De fremmede Krigsfolk bragte smitsomme Sygdomme med, og i de tre Aar fordrede Dødsengelen 353 Ofre af Sognets Befolkning. Det var Blodgangen, der rasede, hvor Folk ikke var døde af »Hunger og Kummer«. I Aaret 1659 døde i Broager Sogn 225 Sognebørn af den smitsomme Sygdom, og i 1660 døde 158.

I Kirkebogen findes der en Mindeliste med alle de dodes Navne. Petrus Johannis skriver, at hvad der her fortælles om Elendigheden i Broager Sogn, kan ogsaa siges om de andre, hans fyrstelige Durchlaughtighed tilhørende Kirker i Sundeved, med Undtagelse af Nybøl.

Gengivelsen af Kirkebogens Originalberetning følger:

»Hier ist auch nicht mit stillschweigen vorbey zu gehen in was grosse Noth und

Verderb das gantze Land Sundewitt und insonderheit dis Kirchspiel Broacker /: welches vorhin wie ein sköner Lustgarten gestanden :/ durch das verderbliche Kriegs-
 'wesen in diesen 58' und 59' Jahr von Gott umb unser Sinde willen ist gesetzes worden, als dass auch gantze häuser für Hungers und Kummers ausgestorben, dass von denen Zwey und Zwanzig Hauswirthen in Schelde nicht mehr denn Zehn beym Leben geblieben.

Von Acht in Gammelgab nur drey
 Von Zehn in Dünth nich mehr denn

Zweene

Von Zehn in Möllmark nur ein Einiger

Von Eilf in Broacker drey

Von Siebenzehn in Schottbüll nur Zweene

Von Sieben in Schmöel nur Einer.

In dem 59' Jahr aber ist neben der grossen Teurung und Einquartirung der Kayserlich. Königl. Polnischen und Chur-Brandenburgischen Völcker auch der Blutgang unter de Leute gekommen und sind Ehrh. Johannis, Diakon zu Broacker, eingebrachten schrifftlichem Bericht nach aus diesem Kirchspiel Broacker zwey Hundert und Fünf und Zwanzig Personen daran gestorben, welche, damit man sehen möge, wie nebens der zwo Land Plagen, Krieg und Hunger, auch die dritte dazu gekommen und der Tod von Gott verliehenes Recht rechtschaffen an den Eingepfarrten dieses Kirchspiels /: den übriggebliebenen zu Warnung :/ verübet. Zum Gedächtnis hier im Kirchenbuche specificieret, und den Nachkommen dieses Kirchspiels Broacker zum steten Ein-

denkens anherero gesetz worden:

(Her følger Mindelisten over de døde).

Ueber diese Anzahl der Zwey Hundert fünf und Zwanzig Verstorbenen synd in dem Vorhergehenden 58' und nachfolgenden 60' Jahr in diesem Kirchspiel gestorben Hundert und Acht und Zwanzig Personen.

thuet ins Gesamtb

Drey Hundert Drei und Fünfzig.

Was nun hier von dem Elend dieses Kirchspiels Broacker gemerckt und angezeichnet worden, dass kan auch von den übrigen Ihr. Fürstl. Durchl. zugehörigen Kirchen im Sundewitt /: ausgenommen Nübel :/ und deren Eingepfarrten gesagt und als eine Verwüstung angezogen werden, die anfängl. durch die schwere Einquartierung der Königl. Dänischen. nochmals der Kaiserlichen Polnischen und Chur-Brandenburgischen Völcker ist verursacht worden.

Amos Cap. 5, 15:

Hasset das Böse und liebet das Gute, so wird der Herr, der Gott Zebaoth, den Uebrigen in Joseph gnädig sein.«

Et Mageskifte i Aaret 1663.

Pastor Petrus Johannis i Broager havde smukke Træer i den nyanlagte »Skovkobbek«, 102 store Bøge, 270 lidt mindre Bøge og desuden 18 smaa Bøgetræer. Hertug Filip ejede en Skovlod i Paakær med 22 store og 288 mindre Bøge, 18 store og 30 mindre Egetræer. Præstens Skovlod laa bekvemmere for Hertug Filip, hvorfor han forhandlede med Præsten om Mageskifte. Det kom til et Byt-

te »lige over«, og Kontrakten, som afsluttedes 1. Marts 1663, har følgende Ordlyd:

»Wissentlich kundt und offenbar sey hiermit Jedermänniglichen, das zwischen dem Durchlauchtigen, Hochgeborenen Fürsten und Herrn, Herrn Philippo, Erben zu Norwegen, Herzogen zu Schleswig-Holstein. Stormarn und der Dithmarschen, Grafen zu Oldenburg undt Delmenhorst dem Einen. Undt dem Ehrwürdigen undt wolgelerten Petrus Johannis, jetziger Zeit dero Kirchen zu Broacker bedienten Pastorn, von andern Theile, ein aufrichtiger, Beständiger unwiderruflicher undt Ewigwerender Tausch folgender Gestalt getroffen und geschehen sey: Es haben Höchstgen: Ihrer Fürstl. Gnad. /: nachdem dieselbe gesehen, dass dero Pastor Hoff zu Broacker in dem neu angelegten Holtz-Koppel, Vier Ortich und Neun Schep Landes. liegend gehabt, worauf sich an Bäume befunden, Ein Hundert und zwey grosse Buchen, Zwey Hundert und Siebenzig etwas kleinere Buchenbäume, undt denn Achtzehn Buchen. Hingegen aber haben Ahre fürstl. Gnad. auch vier Ortich und neun Schip Landes nechts bei Herr Peters Holtzingk in Paakier, darauf sind grosse Buchen gestanden Zwey og Zwanzig Stück, kleine Buchen Zwey Hundert Acht und Achtzig, grosse Eichen Achtzehn, und denne kleine Eichen, Dreyzig Stück, hie wiederumgehabt, So Ihm Bequemer Gelegen mit dem Pastorn Petro Johannis nach vorher gepflogenen Beyderseits fleissigen Besichtigung; als von Seiten Ihrer Fürstl. Gnad. dero Cam-

merschreiber Carsten Lüders undt Hardsvogt Hans Hansen, Herrn Hans Jürgensen und dem Holzvogt Lüdich Nielsen. Auf der andern Seiten der Pastor selvsten sambt den Vier Kirchenbeschwoerenen, als Gregers Petersen, Hans Vogt, Lass und Johan Iweren. Da es denn für billig undt gleiche Gegenlage befunden, vertauscht und permutieret. Also und dergestalt, dass Einn Jeder nun undt hierfüro, dieses ohne alle nferneren Anspruch, gleich sein Voriges mag geniessen undt gebrauchen, wie es Ihn bestermassen düncht undt bequem fället. Gestalten denn zu dem Ende dem Kirchenbuche hiermit, der lieben Posterität zur Nachricht, auf Beiderseits Belieben sey einverleibet und eingeschrieben worden. So geschehen den Ersten Mardtz anno 1663.«

Branden i Broager 1880.

Natten til den 28. April 1880 blev Broager By hjemstøgt af en stor Brandulykke. Der brændte 21 Bygninger, deraf 13 Beboelseshuse med 17 Familier og to Enkeltholiger. Ilden opstod hos Guldsmd Bratberg ved Siden af Reitzigs Beværtning. Den opdagedes om Natten Klokken 1½ af Gæsterne ved et Bryllup, der afholdtes i Reitzigs Lokaler. Der kom ti Sprøjter til Hjælp, som gjorde et ihærdigt Arbejde for at begrænse Ilden, der bredte sig med rasende Hurtighed. Det lykkedes Brandmændene at redde Petersens Gaard, i hvis Tag Ilden adskillige Gange havde taget fat. Ejendomme, tilhørende følgende, nedbrændte fuldstændig:

Gæstgiver Reitzig, Guldsmed Bratberg,

Jens Hansen, Aftægtsmand Iversen, Bagermester Warnecke (Postekspeditionen), Hans Petersen, Gæstgiver Grashoffs Kro og Aftægts- og Malermester Lerche, Landmand Tychsen, Handelsmand C. Christensen, Landmand P. Nissen, Gartner Nissen.

Af Indbo blev næsten intet reddet. Hos Reitzig indebrændte 1 Hest, 5 Køer og 1 Svin. Flere Svin indebrændte i andre Bygninger. Denne Brand er vel ogsaa Skyld i, at Broager har tabt sit Præg, hvad gamle Bygninger angaar.

Denne store Brandulykke har dengang ikke foranlediget den sønderjyske Presse til at spille mange Ord, men en smart Forretningsmand i Broager har benyttet Lejligheden til Reklame. Smedemester Grashoff i Broager har nemlig i »Sonderburger Zeitung« af 10. Maj 1880 faaet følgende Notits-optaget i den lokale Del:

»Under Branden i Broager har de af Smed Grashoff anfertigede Jern-Pengekasser vist dem som udmærkede. En af disse, der har ligget flere Timer i Ilden, viste sig som fuldstændig ubeskadiget. Indholdet, Værdipapirer og andre Papirer, havde ikke lidt noget.«

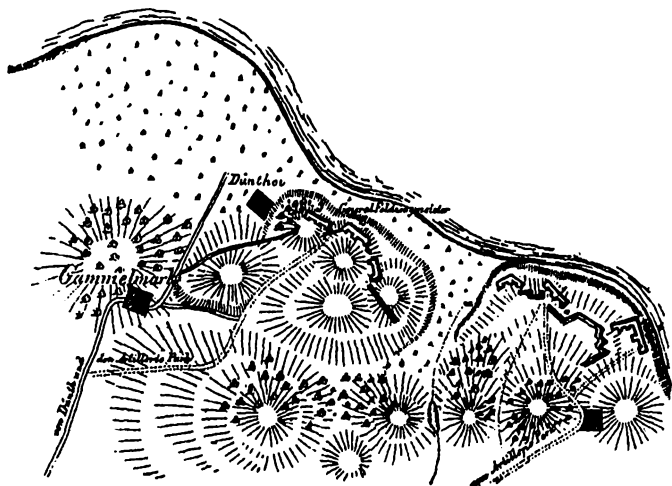
Tre Dage før den store Brand, om Aftenen den 24. April, havde der været en anden stor Brandulykke i Sognet. Om Aftenen Klokken 9½ opstod der Ild i Snedker Jessens Værksted i Skodsbøl. Branden blev bemærket fra en forbikørende Vogn. Folkene var allerede gaaet til Ro, og der kunde intet reddes. Snedkerens Ko indebrændte. En stærk Sydveststorm førte Ilden over paa to Nabohuse, som ligeledes nedbrændte.

Præstegaardens Brand 1739.

Den 19. September 1739, om Aftenen Klokken 10, opstod der pludselig Ild i Broager Præstegaard, og den nedbrændte til Grunden. Ilden var paasat. Stuehuset paa 14 Fag. Laden paa 17 Fag og Ovnhus (Bagehuset) paa 6 Fag blev fuldstændig ødelagte. Patronatsherren, Hertug Frederik, sendte under 26. Februar 1740 Præsten (Harboe) den Meddelelse, at han til Genopførelsen af Præstegaarden personlig vilde bevilge 200 Rdlr., Sognebørnene skulde ligeledes yde 200 Rdlr., Præsten skulde betale 200, og af de indløbende Kirkepenge kunde der yderligere taget 200 Rdlr. — Præstegaarden blev saa genopbygget 1740.

Gammelmark.

I Krattet øst for Gaarden Gammelmark anlagdes 1864 de prøjsiske Belejningsbatte-

rier. Herfra blev Dybbølstillingen overdynet med de store 24 Pd.s og 28 Pd.s Granater. Det svære Skyts kunde sende Granater helt over paa den danske højre Fløj ved Skanse IX. og X.

Det var ogsaa Batterierne paa Gammelmark, som skød Sønderborg i Brand om Aftenen den 2. og Natten til 3. April 1864.

Voldsteder og gamle adelige Gaarde paa Broagerland.

Skellegaard.

I Kristian I.s Tid nævnes en Ridder Klavs Rixtorp, som havde større Ejendomme i Sundeved. Han sluttede sig til Kongens Broder Gerhard i dennes Oprør, besatte Flensborg og gjorde her nogen Tid Modstand mod Kongens Tropper. Som Følge deraf blev han dømt fra Liv og Gods, og dette blev den 7. Januar 1474 givet i Len til Dronning Dortea, som alt i Forvejen havde Sønderborg Len i Pant af Kongen. Rixtorpernes Gods laa overvejende i Sundeved og bestod af nogle og tredive Gaarde. Af disse Gaarde nævnes paa Broagerland: Skelle, Smøl, og den store Skellegaard. Af Klavs Rixtorps Gods var senere Gaarden i Smøl givet i Len til Dortea Wonsflet. Skellegaard var givet til Volmer v. d. Herberge.¹⁾ Om den store Skellegaard har været Hovedgaarden for de Rixtorpske Gaarde, vides ikke; men det kan antages, da den kaldes »den store«.

1507 nævnes Wolf Rixtorp til Skellegaard. Den senere Ejer Volmer v. d. Herberge er maaske ham, der 1549 kaldes til »Snabek-

¹⁾ A. D. Jørgensen i Ullerup Sogns ældre Historie. (Sønderj. Aarb. 1891.)

lund« og nævnes iblandt Fadderne paa Røn-
have ved Daaben af Henrik Holcks ældste
Søn Bertel. —

I April 1601 købte Hertug Hans den Yngre Godset. Han lod et nyt Hus bygge, omgivet med Grave, og kaldte Gaarden »Freileben«. Samme Aar erhvervede Hertug Hans ved Bytte to Domkapitelsteder i Skelle mod to Steder i Mølmark, som han indlemmede under Skellegaard. Efter Hans den Yngres Død overtog Hertug Filip Skellegaard sammen med Lyksborg og den sundevedske Del. Hertug Filip Ernst (1698—1729) ombyggede Hovedbygningen. Den sidste regerende Hertug af Lyksborg, Frederik Henrik Vilhelm (1766—1779) lod atter Hovedbygningen forbedre i 1773, og alle Avlsbygninger blev nyopførte med Brandmur. Dette fyrstelige Jagthus »Freileben« blev nedlagt 1783; Parcelleringen fandt Sted 1783—84, og Bygningerne blev delvis nedbrudte.

Hvor Hovedbygningen i sin Tid har staaet, findes endnu gammelt Murværk ved Pløjningen. I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede har der endnu ligget Ruiner af Bygningen. Man ser endnu, at Gaarden har været omgivet af Vand paa de tre Sider, men Pladsen mod Syd skal have været afspærret ved en Mur.

I Vinteren 1933-34 fandt Gaardejer Bock ved Gravning paa Stedet Fundamentet af det gamle Slot. Det har været en anseelig Bygning, 43,5 Meter lang og 17,3 Meter bred. Fundamentet bestod af en 1,40 Meter bred Grundsokel, som laa bevaret i hele Udstrækningen. Fundamentets Styrke og Størrelse tyder paa, at det maa være selve Ho-

vedbygningen, det her drejer sig om. Den laa ca. 55 Meter øst for det nuværende Stuehus.

I 1784 købtes Stamparcellen af Hans Clausen, Søn af den hertugelige Forpagter Jørgen Clausen paa Kajnæsgaard. Købebrevet er udstedt den 22. Marts 1784. Hans Søn, Claus Clausen, født 1784, arvede Gaarden. Han døde 1857. Enken førte Gaarden videre indtil 1868, da en Datter, Frida, blev gift med Hans Christian Bock fra Sydslesvig, som overtog Gaarden. Dennes Søn, Samuel Bock, født 1869, er nu Ejer af Skellegaard.

Tøstrupgaard.

Johs. v. Schrøder beretter i sin Topografi I, Side 215, under Dynt:

»Statholderen Gert Gantzan solgte i Aaret 1601 Godset Tøstrupgaard og to Boelsteder i denne By, hvilke han 1599 havde købt af Godske Ahlefeldt, til Hertug Hans den Yngre for 1500 Rdlr.« Denne Gaard kendes ikke mere.

Gaarden i Smøl,

som nævnes i Pantebrevet over Klaus Rixtorps Godser, der 1474 blev givet i Len til Kong Christian I.s Dronning, Dorthea, kendes endnu. Gaardtomten er godt bevaret, den ligger i Byens østlige Udkant, paa Landmand G. Kallenovskys Ejendom. Gaardpladsen bestaar af en omtrent firkantet Forhøjning, ca. 60 Meter lang og ca. 50 Meter bred, omgivet af en ca. 12 Meter bred sumpet Gravsænkning. Mod Vest, Nord og Øst er Voldgraven godt beværet, mod Syd er den delvis udjævnet ved Anlægget af et Hegndige.

Et Voldsted i Skelle.

Ikke engang i Skelle By er det almindelig bekendt, at man dér har et pragtfuldt Voldsted fra Middelalderen. Det er den saakaldte »Ø« i Gaardejer Peter Clausens Have i Overballe. Voldstedet bestaar af omtrent cirkelrund, ca. 2,25 m høj Banke, hvis Diameter paa Overfladen er ca. 8 m, ved Foden ca. 14 m. Banken er omgivet af en 6—8 m bred, tildels vandfyldt Voldgrav. Bankens Fod og Gravens Yderkant er stensat, men disse Stenkanter er fra en senere Tid. Paa Banken staar fem smukke Bøgetræer. Gaardejer Clausen har i Efteraaret 1933 ladet Voldstedet fredlyse under Nationalmuseet. — Dermed er et smukt Minde fra Middelalderen blevet bevaret for Efterslægten.

Der nævnes i Klavs Rixtorps Tid, 1474, en Gaard i Skelle foruden »den store Skellegaard«. Det maa antages, at Voldstedet i Peter Clausens Have hidrører fra denne.

Krammark.

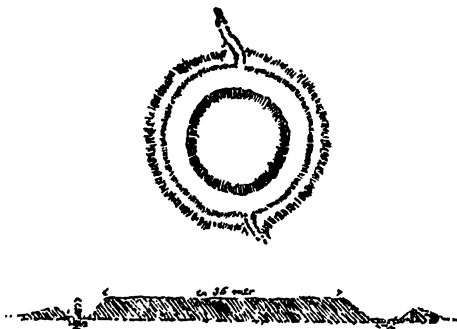
Gaarden ligger ved Dynt ved Vejen til Gammelgab. Den var før en Præstegaard til 7 Mark Guld og var bestemt til Førstepræsten. Andenpræsten havde Del i Bymarkerne til 4 Mark Guld. Fra 1516 til 1554 boede Hr. Jørgen, ellr »Magister Georgis«, som han kaldte sig, paa Krammark. Han var den første Præst i Broager, der antog Luthers Lære. Hans Efterfølger paa Gaarden var Pastor Johannes Bernhardi fra Flensborg, som Amtmanden i Sønderborg i Kongens Navn udnævnte til Præst for Broager Menighed i Aaret 1553. 1566 blev han Provst over Sundeved og 1571 tilligemed over Als og Ærø. Han døde den 17. April 1596. Dennes Efterfølger var Peter Fabricius. Fra 1596 var han Førstepræst i Broager, fra 1598 Provst over de Hertug Hans den Yngre tilhørende Kirker paa Sundeved, og efter Hertugens Død 1622 stod han i samme Tjeneste under Hertug Filip af Lyksborg. 1631 faldt han i Unaade og maatte tage sin Afsked. Samtidig maatte han flytte fra Krammark, skønt Gaarden var hans Ejendom, men Hertug Filip maatte give ham en anden Gaard for de 7 Mark Guld i Broager. Den blev udlagt fra Broager Mark og Skodsbøl-skov.

Samme Aar omdannede Hertug Filip Gaarden til en Avlsgaard under Lyksborg. 1654 blev Øster-Teglværket paa Bogholm ved Holdnæs revet ned og Materialet blev benyttet til en Nybygning paa Krammark. Samtidig med Skodsbølgaard blev Bygningerne paa Krammark fornyede i 1769. Ud stykningen fandt Sted i 1785.

Overskov.

Ved Gaarden Overskov skal der efter Sagnet have ligget et Slot. Voldstedet laa øst for Gaarden. I Vinterhalvaaret 1878-79 blev den sidste Del af Voldstedet gravet bort. Det bestod af en omtrent rund Pold med Grav og en lav Vold udenom. Polden har været ca. 1,50 m høj og ca. 30 m i Tværmaal. 1853 blev der gravet Mergel paa Stedet og ret betydelige Murfundamenter fjernet af daværende Ejer. (Meddelt af Montør P. Petersen, Kajnæs).

Naar Trap (1864) nævner et Voldsted ved Gammelgab, mener han sikkert Overskov dermed.

»Broager Slot«.

I flere Folkesagn nævnes »Broager Slot«. Ogsaa Chr. J. Lorenzen (»Gamle og nye Minder fra Sundeved«, 1859) henlægger sine Sagn om Broager Taarnes Tilblivelse til Broager Slot, og ikke, som andre Fortællere, til Smøl Vold.

At »Broager Slot« ikke er identisk med

Smøl Vold, fremgaar af Gudes Beretning (1878), Side 40, hvor han taler om et Voldsted nord for Broager:

»Auf dem Broacker Norderfeld ist in einer Holzkoppel noch ein von Erde erhabener Ort, rings herum mit einen Graben versehen, so aller Vermuthung nach ein Edelhof gewesen.«

Da Gude i samme Bog, Side 46, beskriver Smøl Vold som Skanse med Vagttaarn, rettet mod Venderne, kan der ikke være Tale om en Forveksling af disse to Voldsteder.

Det gamle Voldsted nævnes ogsaa i Topografierne af Johs. v. Schrøder (1837, Bd. I, S. 146) og Chr. Wollesen (1854, S. 65):

Nord for Byen, i den saakaldte »Skovlykke«, som før var begroet med Skov, er en med en Grav omgiven Plads, paa hvilken sandsynligvis har staaet en Borg.«

I Trap, Slesvig, S. 371, hedder det:

»Flere Borgpladser findes i Sognet, saaledes ved Smøl, ved Gaarden Overskov og Gammelgab nord for Broager og Skelde.«

Der nævner Tarp altsaa ogsaa en Borgplads nord for Broager foruden Smøl Vold.

I 1911 skrev jeg til Pastor Schumacher i Broager angaaende dette Spørgsmaal og fik følgende Svar:

»En Borgplads nord for Broager — dermed kan, da Smøl Vold er særlig nævnt formodentlig kun være en Plads ved Smøller, hvor nu Byllemos' Landsted ligger. Her skal før have været en Gaard, altsaa vel et Herresæde. En Afgift for et »øde Boel«, der blev afløst for nogle Aar siden, henviser paa dette Sted.

Broager, 20. 11. 11.

sign. Pastor Schumacher.

Skodsbøl.

Gude beretter, at Skodsbøl 1778 havde 7 fyrstelige Boel og 10 Kaad, $1\frac{1}{2}$ Graastener Boel og en tidligere Vor Frue Kirke i Flensborg tilhørende Launste, der maatte give 6 Ørtug Korn i Tiende til St. Gertrudskapellets høje Alter. Dette Kirkegods, som bestod af Mark og Skov til 7 Ørtug 6 Skpr., fik Hertug Filip den 18. Avgust 1662 i Bytte mod andet Land. 1407 nævnes i Skodsbøl et Domkapitels-Boel, deraf betaltes 9 Ørtug Korn. Dette erhvervede Hans Blome, Amtmanden paa Gottorp 1575. Hans Blome til Seedorf solgte den 6. Januar 1590 to Gaarde i Borup og en i Skodsbøl til Hertug Hans den Yngre af Sønderborg. Bartram Sehested, som var gift med Karen Holck fra Rønhave, ejede to Karle*) i Skodsbøl og en i Ullerup. Hans Børn, Detlef Sehested og Anna Hartwigsen, gift med Jørgen Hartwigsen til Munkgaarde (Als), solgte disse Karle den 6. Januar til Broderen Bartram Sehested. Hans Enke Eva Sprengel solgte den 13. December 1600 Karlene, to Gaarde og 1 Lanste i Skodsbøl til Hertug Hans den Yngre for 1800 Daler (1 Daler regnet til 33 Lybskilling). Diedrik Hoeck til Avnbøl ejede en Gaard i Skodsbøl, som han solgte til Hans Ahlefeldt paa Søgaard for 7 Mark Guld. Gaarden solgtes igen 1661 til Wulf Hoeck paa Avnbølgaard, og 1662 blev den erhvervet af Hertug Filip af Lyksborg.

Tæt ved Byen ligger

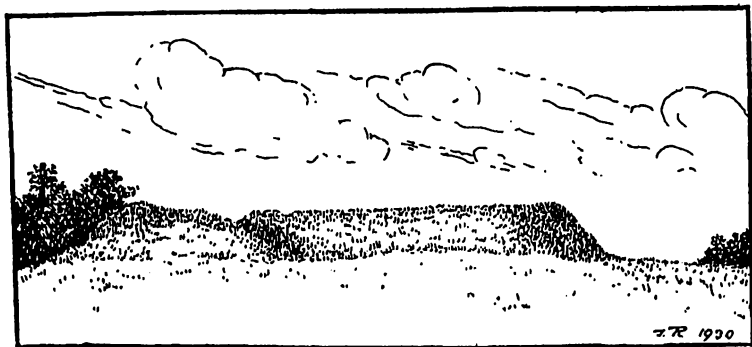
*) Karle: Fæstemand paa de fyrstelige Gaarde.

Skodsbølgaard

eller »Nienhof«, en hertugelig Avlsgaard, som blev oprettet af Hertug Filip († 1663) af seks, i Svenskekrigen 1658—59 ødelagte Gaarde. Gaarden blev ombygget 1769 af Hertug Frederik Vilhelm, som døde den 13. Marts 1779. Paa en Bænk paa Pulpituret i Broager Kirkes Nordfløj fandtes indtil den sidste Restavrering følgende Indskrift, som en af Hertugens Fogeder paa Skodsbølgaard har skaaret:

»Iwer Hansen Voegt
up den Nyenhof 1667.«

Efter Hertug Frederik Vilhelms Død kom den lyksborgske Del og dermed de tilhørende 5 Godser paa Sundeved, Krammark, Skodsbølgaard, Skellegaard, Lundgaard og Philipsborg i Ullerup Sogn under Kronen og indlemmedes i Sønderborg Amt. Parcelleringen fandt Sted Aar 1785. Gaarden blev delt i 9 Parceller; Stamparcellen blev paa 54 Tønder, de øvrige 8 paa 9—27 Tønder,

Smølvold.

Om det gamle Voldsted kendes en Mængde Sagn og Beretninger. I Folkemunde var Benævnelsen »Svenskeskansen« ret almindelig. Volden har dog ikke noget med Svenskerne eller Svenskekrigen at gøre. Det kan nok være muligt, at der, som Overleveringen beretter, har været en Udkigspost, da Svenskerne i 1658 laa i Landet. Volden er ældre, den er sikkert en Folkeborg fra den første Middelalder eller Tiden omkring Oldtidens Slutning. Et Slot, som Sagn beretter, har aldrig ligget paa Smølvold.

Gude*) beretter om Volden: »Nord for Byen ligger Smøl Vold, antagelig en tidligere Skanse eller Vagttaarn, rettet mod Venderne, for at iagttage Skibenes Ankomst, og naar en Fjende nærmer sig. Maaske har denne Høj tjent som Bavne, hvor man kunde blusse, naar Fjenden nærmede sig, for at Befolkningen kunde samles og afværge en

*) Johan Christian Gade: »Bericht von der Halbinsel Sundewit«, 1778.

Landgang. Rundt om Højen ser man endnu Stenvolden. Overfladen bliver pløjet.

I »Zeitschr. f. Schlesw. Gesch.« X (1881), Side 38, skriver Stabslæge Dr. Meisner, Sønderborg:

Denne mellem Skodsbøl og Smøl beliggende Borgvold har jeg besøgt flere Gange. Undersøgelsen vanskeliggøres derved, at Kroningen er afgravet og Jorden kastet ind paa Midten for at gøre Højplateaet brugbart til Agerbrug. En Gravning paa 1 Meters Dybde paa det laveste Sted har ikke ført til noget Resultat; der blev ikke fundet Skaar. Tilgangen til Borgvolden er endnu kendelig i den tilsyneladende oprindelige Form.«

Johs. v. Schrøder (Topogr. 1837) hælder til samme Anskuelse over Smøl Vold som Gude, og fortæller blandt andet, at der under den sidste Krig*) stod et Vagthus med Signalstang paa Smøl Vold.

Marken, hvor Smøl Vold ligger, kaldes »Rismark«; deraf kan man slutte, at Stedet før har været Krat. Af en Stenvold rundt om Højen, som Gude beretter, ses ikke Spor. Men det kan siges med Sikkerhed, at »Skanse« ikke stammer fra Svenskekrigen, og at det ikke er Brandenborgerne, der har bygget den, som C. C. Lorenzen fortæller i sin »Carl Gustav i Sønderjylland. En Skanse fra Kristian IV.s Tid vilde være blevet opført anderledes, med Volde og Hjørnebastioner.

Voldstedet er omtrent rundt, ca. 65 Mtr. i Tværmaal og 2,50 til 3 Mtr. højt. Ring-

*) Bygget af Kystmilitzen 1813.

volden paa Plasteauet ses tydelig, men den er saa udjævnet, at man ikke mere kan danne sig et virkeligt Skøn om dens Størrelse.

En Prøvegravning i Voldstedet i Efteraaret 1932 har givet nogenlunde Klarhed om dens Bestemmelse.

En Folkeborg, hvor i Tilfælde af Overfald Egnens Befolkning har kunnet søge Tilflugt og Beskyttelse, kunde ingen bedre Plads findes end paa den høje Banke ved Smøl, der i og for sig danner et naturligt Værn og behersker Landet i en vid Omkreds.

Her har man afskaaret den naturlige Banke, som havde sit Højdepunkt mod Nord. Med den afgravede Jord fra den nordlige Del har man opfyldt Skraaningen mod Syd. Foran Volden har der ligget en ca. 2 Meter dyb og ca. 7 Meter bred Grav. Jorden fra Graven har dannet den Ringvold, som har ligget om den øverste Kant af Plateauet.

Hegnet omkring det til Volden hørende Jordstykke mod Syd, Vest og Nord følger den ydre Gravrand. Det lader formode, at Graven har været bevaret ved Udstykningen i Slutningen af forrige Aarhundrede. Nu er intet Spor af Graven tilbage.

Under Prøvegravningen fandtes ikke de mindste Spor af Kulturlag. Det taler for, at Pladsen aldrig har været bebygget og heller ikke har været i Brug som Folkeborg. Ethvert, selv kortvarigt Ophold af Mennesker paa et saadant Sted vilde efterlade Kulturspor i Jorden.

Broager Kirke.

Broager Kirke.

Nær Østersøens Strømme,
 paa den skovklædte Vang,
 hvor Droslen bor og bygger
 mellem Bøgenes Hang,
 knejser paa Bankens Tinde
 som Egnens bedste Sir,
 Broagers hvide Kirke
 med sine ranke Spir.

Midt i frodige Marker,
 mellem levende Hegn,
 staar den og vinker
 med Korsets milde Tegn;
 men stolt de stærke Taarne
 pege mod Himlens Blaa,
 og de gamle Mure fortælle,
 hvad de i Barndommen saa.

Hist ovre, hvor Kornet gulner
 paa Højens flade Top,
 hævet før en Borg sig
 mod Skytaget op,
 og bag dens Mure røde,
 i Ly for skarpe Vind,
 sad tvende gamle Søstre
 med Haand under Kind.

Borgherren, deres Broder,
 paa Tugt var dragen ud;
 i Kampen var han segnet,
 nys meldte dem et Bud;
 før smilte Lykkens Stjerne
 helt ofte til den Borg,
 nu sad de tavse Søstre
 alene med deres Sorg.

Det suser tungt derude,
 det lakker ad Efterhøst;
 vilde Vikinger hæрге
 den værnløse Kyst;
 snart vil vel Borgen falde,
 thi stor er deres Magt,
 og paa den høje Tinde
 staar kun en liden Vagt.

Dagen langsomt skrider
 i Vest bag Skyer ned,
 men over Egnen ruger
 saa lummerhed en Fred,
 ret som naar før et Uvejr
 den aander tungt i Døs —
 saa flammer Lynets Glavind.
 og Stormen bryder løs.

Vikingskaren stævner
 mod Borgens gamle Vold,
 da løfte dens djærve Sønner
 til Værn det tunge Skjold;
 Sværdene sig slynge
 alt i en broget Krans,
 ret midt i Borgeporten
 stod den blodigste Dans.

Vildt rase de, de stærke,
 de grumme Kampens Mænd,
 i Mørket knapt de skelne
 kan Fjende fra Ven.
 Dog snart er Borgen deres!
 Af levende forladt,
 den svinger blodige Flammer
 i den begsorte Nat.

Af Mulm og Mørket skærmet
 de gamle Søstre fly,
 og naar i største Vaande

til nære Bondeby;
 vel var den bleven hærgnet
 med Vold og Ild og Sværd,
 dog langt om længe finde
 de Skjul og Tilflugt dér.

Men Borgens Bavn mon lyse,
 saa Bud der gik om Land,
 at straffe den Vikingskare,
 sig flokker Mand ved Mand
 Snekker snelt sig samle,
 de pløje Havets Spejl;
 Solen venlig smiler
 til de snehvide Sejl.

Snarlig fandt de Dragen,
 og hvasse Hug der faldt,
 de monne den borde
 paa stolten Østersalt.
 Alle de vilde Kæmper
 i Kampen maatte dø,
 det maatte tungt begræde
 i Norrig mangan Mø.

Nu var der Ro i Landet:
 men Borgen man saa
 foruden Spir og Tinde
 med kullet Mur at staa;
 den havde Ilden levnet,
 dér standsede dens Magt —
 ak, al den Herlighed
 i Grus fik den lagt.

Men se dog, se histovre
 paa Bankens brede Ryg,
 der læner sig til Byen
 saa venlig og tryg,
 dér rejse sig jo Mure

af Sten fra Borgens Grund,
der skal den genfødt spejde
over blinkende Sund.

Der vil de Frækner bygge
og glemme deres Sorg,
og derfor mon sig højne
nu dér den nye Borg —
ja vist! der vil de havne,
men først ved Dødens Blund.
Det er Sankt Jørgens Kirke,
som hæver sig af Grund.

»Den giftige Drage
en Gang han stødte ned;
da hist de Dragen boded',
hjælp sikkert han og med;
til hellig Jørgens Ære,
til Herrens Pris det Hus
nu rejser sig, ej Viking
skal styrte det i Grus.«

Mælte de fromme Søstre.
Og snart med Taarne to,
den prægtige Kirke
paa Banken satte Bo;
under de stærke Taarne
hvile nu deres Ben —
et over hver mon stande,
en mægtig Bavgasten.

— Af Ridderborgen findes
ej mer det mindste Spor,
men Kornet vil ej trives
ret paa dens stolte Jord;
det tykkes den for ringe
at stille Bondens Savn,
den, som i fordums Dage
bar Kæmpeborg i Favn.

Den ligger og misunder
 og stirrer did saa vidt,
 hvor Kirken kækt sig højner
 med Spirene frit —
 den ligger sløv og grunder
 og glemmer rent sit Kald;
 det er, som om den mumler:
 Du staar ogsaa for Fald.

Men skal end disse Mure
 synke med Tid i Grus,
 af evige, stærke Stene
 jeg øjner grant et Hus;
 det skal der ingen jævne.
 det stander ej for Fald.
 Herren selv har bygget
 den Kirkes høje Hal.

Hvad han har føjet sammen
 med levende Hjertebaand,
 det vogter hans eget Amen
 med Seglet af hans Haand;
 saa vil vi atter bygge
 af sjunkne Borg vort Hjem,
 i Gudshusets Skygge
 maa vor Livsdaad naa frem.

(Efter »Nordslesvigsk
 Søndagsblad 1894«.)

Broager-Diakonatet 1839.

Hvor ofte og gerne dog Tankerne ty'
 Til Broager hen, den velsignede By,
 Til Huset dér ude paa den yderste Kant,
 Den kæreste Plet, som paa Jorden jeg fandt.

Den ældgamle Bolig, den ser jeg endnu,
 Den gaar mig vist aldrig af Sind og af Hu,
 De revnede Vægge, det vaklende Loft,
 Tapeter af Lærred, saa graat og saa grovt.

En eneste Stue var til at bebo,
 Ej andetsteds fandtes for Rotterne Ro,
 En sveitserisk Egn var at se i vor Sal,
 Med Gletscher og Huller, med Bakker og Dal.

Med hængende Hoved en Lade dernæst
 Vor Herre bevare for Tøvejr og Blæst;
 Jeg ser det altsammen, som var det igaar,
 Endskønt vi nu gaar i det nittende Aar.

Saa længe er det det siden, vort Indtog vi holdt,
 I Aftenens Stilhed, saa mørkt og saa koldt. —
 I Broager brød man sig ikke derom,
 At Huset var mørkt og Stuen var tom.

Et Tørklæde bredtes for den, der var træt,
 Dév sov vore Børn saa trygt og saa net,
 De Voksne sig lejrede rundt uden om,
 Indtil vore Møbler fra Sønderborg kom.

Saaledes begyndtes i Broager Kald,
 Jeg tænkte tilbage paa Bethlehems Stald,
 Min Tak steg til Herren, som gav mig en Kreds,
 Hvor han lod mig virke saa glad og tilfreds.

Thi Glæden bor ikke i Jubel og Stads,
 Den har i vort Hjerte sin ensomme Plads, —
 De revnede Vægge, det vaklende Loft,
 Tapeter af Lærred, saa graat og saa grovt,

Selv Kammerets gamle, brøstfældige Gulv,
 Og Kældrens mørke, afskrækkende Hul.
 Alt dette forstyrrede ikke min Ro,
 Var aldrig saa glad som i hin gamle Bo.

Wollesen.

Digteren er Pastor Christian Wollesen fra Sottrup, Diakonus i Broager fra 1839—1849, Sognepræft fra 1849 indtil han den 4. Febr. 1851 blev afskediget. Efter Digtet at dømme har Diakonatsboligen ikke været i bedste Orden, da Pastor Wollesen flyttede ind. Trods denne Ska-vank kan Digteren ikke dølge sin Kærlighed til Broager.

Broager Kirke.

Skrevet af Pastor Chr. Wollesen
ved sin Afsked fra Broager, Februar 1851.

Broager Kirke med de tvende Taarne,
Bygt af Sognets gamle Tvillingbaarne,
Ej jeg kender dine Aar og Dage,
Aldrig saa jeg nogetsteds din Mage.

Skønne Kirke fra katolske Tider,
Ingen Pave mere for dig strider,
Ingen Helgen som i hine Dage,
Kun St. Jørgens Minde er tilbage.

Luthers Kirke, om jeg saa tør sige,
Luther rev sig ud af Mørkets Rige,
Aflad, Skærsild, Messer maatte flygte,
Herrens Ord blev nu igen din Lygte.

Troens Kirke, sig, hvor mange Kære
Have hørt din himmelsande Lære, —
Tæl de smaa, som i din Daab genfødtes,
Tæl den Hob, som ved dit Alter mødtes.

Haabets Kirke, dine Børn maa vandre,
Aar for Aar, saa ser du atter andre,
Du velsigner dem, som til dig kommer.
Gemmer deres Støv, hvis Tid er omme.

Elsk'de Kirke, o, med hvilken Glæde,
kunde vi din Helligdom betræde,
Indtil Krigens rædselsfulde Hede
Bragte Kiv og Nid og Had og Vrede.

Rundt omkring dig hørtes Krigens Torden,
 I dig selv forstyrredes din Orden,
 Fordums Venner bleve bitre Fjender,
 Kendtes ej engang ved Slægt og Frænder.

Fredens Kirke, du mit Vidne være,
 At der ej var Fjendskab i min Lære,
 Fred var Maalet for min svage Stemme,
 I din Helligdom saavel som hjemme.

Fælles Fred for Tyske og for Danske,
 Jesu Fred, som ingen kan forvanske,
 Over Staten staar den sande Kirke,
 Vil for alle uden Forskel virke.

Jesu, Herre, styrk det svage Hjerte,
 Lindre du den bitre Afskeds Smerte,
 Længe, længe lad din Kirke samle
 Fromme Skarer under Fredens Palme.

At Pastor Wollesen blev afskediget af politiske Grunde, fremgaar tydeligt af Digtets Indhold.

Leraflejringerne ved Egersund og Iller.

— Da vi havde den sidst Isbedækning kom Isen fra Nordøst, og naaede frem til Bjernstrup-Tinglev og til Rødekro-Vejen. Landet vest for var ikke isdækket. Det er dette Forhold, vi skylder den store Forskel i landskabelig Henseende mellem Øst- og Vestlandet. Efter Stillingen ved Bjernstrup og Klipleve dannede Isen Randmoræner ved Kiskelund, Bjergskov og Hønsnap. Efter en meget stærk Klimaforbedring rykkede Isen successive mod Øst, men store Dele af det Indlandsisdække, der laa over Sundet og Angel og som ogsaa udfyldte hele Flensborg Fjord, holdt Forbindelsen med den store, levende Indlandsis mod Øst i Østersøen, og blev liggende som store, døde

Ismasser, der ikke fik frisk Tilførsel af Is fra Skandinavien og derfor langsomt smeltede bort. I Sænkningen mellem disse Ismasser og højere liggende Dele af Landet samledes særlig store Vandmasser. Saaledes blev der omkring Nybølnor, omfattende Skodsbøl-Halvøen, Alnorhalvøen, Partiet omkring Nederstig ved Gammelgab dannet Sø af slamfyldt Smeltevand. En mindre saakaldt Issø dannedes ved Iller-Mølmark, omfattende ogsaa en Del af Gammelgab. Disse Søer havde naturlige Grænser i Form af Bakker, for Størstedelen dannedes Begænsningen, Kysten af en Del af de omtalte Masser »død« Is. I begge Issøer var Vandspejlet meget nær 25 m over Vandspejlet i Fjorden i Nutiden. Egernsund-Issøen, som vi kalder den først omtalte, fik to betydelige Tilløb af Smeltevand, det ene kom fra Dybbøl og kan spores nord for Bøffelkobbelskov, idet Floden dér har efterladt Aflejringer af fint Grus, og paa Strækningen til Nybøl Station er der aflejret Sand, der bliver finere og finere, jo nærmere vi kommer til Udmundingsstedet. Det andet Tilløb munder ud ved Egeskov og Rendbjerg Teglværker. Det maa være kommet syd fra, antagelig tværs over Iskuplen i Fjorden ovre fra Holnæs, og dette Tilløb har ved sin Udmunding opbygget en meget smuk Deltakegle af fint Sand. — Tilløbet til den mindre Iller-Issø fandt Sted ved Gammelgab.

Disse Smeltevandsfloder medførte en uhyre Mængde Slam, og mens Sandet for Størstedelen blev aflejret, før Smeltevandet naaede ud i Søen, fik det fine Lerslam

først ude i Søen Ro til at bundfældes, og det er dette Lerslam, der er blevet til det stenfri Ler, som er blevet Basis for den store Teglvæksindustri paa disse Omraader. Af særlig Interesse ved disse Undersøgelser er det, at vi her kan fastslaa, hvor lang Tid disse Issøer har modtaget Tilførsel af Smeltevand. Leret er lagdelt, og man kan nøje konstatere, hvor stort et Lag, der er blevet aflejret hvert Aar. Ved Tøbrud og i Foraarstiden har Aflejringen af fint Sand eller Ler af grovere Partikler været voldsomst, i Sommerens Løb nogenlunde kraftigt, men hen paa Efteraaret bliver Leret finere, og om Vinteren er der aflejret et meget fint Lag; naar Søen har været isdækket og Floderne har holdt op med at løbe, standsede Aflejringen fuldstændig. Da denne Aflejningsform gentager sig Aar efter Aar, er man altsaa i Stand til at kunne inddele Aflejringerne i Aarslag, og efter dette kan vi fastslaa, at disse Issøer ikke har eksisteret mere end godt og vel 50 Aar. Der er ikke mange Steder i Danmark, hvor man ser Aarslagene saa godt som i Skodsbøl og ved Teglværket Toft. Slugten, hvori Dynt Station nu ligger, er opstaaet ved en næsten katastrofal Udtapning af Iller-Issøen. Ved denne Udtapning er Slugten blevet udgravet. Nær ved Havet ved Skelle er Vandmasserne blevet spærret af en lavere Ryg, og dette har bevirket, at vi fik en kortvarig Issø ved Dynt og Skelle. Den har dog ligget nøjagtigt saa længe, at vi paa Aflejringer kan konstatere, at den har eksisteret. Men Dæmningen blev gennembrudt og Afløbet naaede ud i Flensborg Fjord.

*Teglværksindustrien paa Broagerland. *)*

Det var i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, at en ærværdig Sjælesørger, der var bosat paa Broagerland, foretog de første famlende Forsøg paa et brænde Sten af det Ler, som fandtes i saa rig Mængde paa Eggen. Forsøgene faldt ud til Præstens Tilfredshed, og da nogle driftige Mænd fik det at høre, varede det ikke længe, inden de tog fat paa at udnytte de naturlige Betingelser for en stor og livskraftig Teglværksindustri. I Aarenes Løb rejste det ene Teglværk sig ved Siden af det andet, saaledes at der i Løbet af forholdsvis kort Tid oprettedes hele Fabriksbyer ved Iller og Egersund, hvor Hundreder af Arbejdere tjente deres daglige Brød. Arbejdet paa Teglværkerne er imidlertid et udpræget Sæsonarbejde, og det var derfor naturligt, at selve Eggen i den travle Tid ikke var i Stand til at levere det nødvendige Kontingent af Arbejdere. Disse blev derfor hentede fra andre Egne. Gennem mange Aar kom der saaledes hver Sommer en Mængde Arbejdere fra Ærø, men senere blev de hovedsagelig indforskrevne fra Lippe-Ditmold.

*) Udtog af Kai Edv. Larsen: »Industriens Udvikling i Sønderborg Amt — Haandværk og Industri i Sønderborg Amt, 1924.«

E. Duus fortæller i sine historisk-topografiske Beretninger fra Halvøen Sundeved om Teglværksarbejdernes Levevilkaar, der sandelig ikke synes at have været misundelsesvædige.

Værkerne hskæftigede baade Mænd, Kvinder og Børn, thi Sæsonen maatte udnyttes. Der maatte sættes Pres paa, for at Produktionen kunde blive saa omfattende som mulig, saaledes at man kunde blive konkurrencedygtig over for de mange udenlandske Firmaer, der dengang havde stærkt Indpas paa det danske Marked. Sæsonen strakte sig fra den tidligste Forsommer til sent hen paa Høsten. Arbejdet var haardt, og — tilføjer Duus — sikkert meget skadeligt for Helbredet. Arbejderne skulde for en bestemt Løn forarbejde et vist Antal Sten om Dagen. De gik derfor til Arbejdspladsen straks ved Daggry og forlod den først sent paa Eftermiddagen for at være sikre paa, at de kunde tjene sig en ordentlig Dagløn. Men de flittigste af dem gav sig sjældent Tid til at spise et ordentligt Maaltid. Det var der ikke Stunder til! De nøjedes som Regel med en Slurk Brændevin; det styrkede Lemmerne, spændte Muklerne og gav dem nye Kræfter og ny Energi. Det paastaas, at ogsaa mange af Kvinderne maatte nøjes med denne temmelig spartanske Kost Dagen igennem. Hvorledes det stillede sig md Børnene, skal jeg lade være usagt, thi derom foreligger der ingen Oplysninger. Men en saadan Levemaade kunde natuligvis ikke tilfredsstille Organismens Krav, saa meget mere som Arbejdet ved den brændende Ovn og med de varme Sten i sig selv maatte siges at være sund-

hedsfarligt. Mange Arbejdere brød derfor ofte sammen efter faa Sæsoners Forløb.

Gennem hele forrige Aarhundrede og i Begyndelsen af indeværende var Teglværksindustrien i stadig Fremdrift og naaede tidligt saa vidt, at den i Konkurrencen med de udenlandske Firmaer kunde komme ind som en flot Nr. 1. Men Verdenskrigen lagde ogsaa sin lammende Haand paa denne Industri. Heldigvis ser det nu ud til, at den skal komme i Gang igen. De Tal, jeg senere skal meddele, viser, at Produktionen er i Fremgang; den nærmer sig endog stærkt til det Omfang, den havde før Krigen. Nu er Cement- og Kalkstensfabrikerne imidlertid haarde i Konkurrencen.

Det bekendteste Teglværk var Rendbjerg ved Egernsund. Det er næppe for meget sagt, at det i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var omgivet af en Berømmelsens Glorie. Og den Mand, som skaffede Rendbjerg dette Ry, var H. H. Dithmer. Han foretog i 1824 »for kongelig Regning« en Rejse til Holland for at sætte sig ind i Teglværksindustrien der, som var meget vidt fremskredet. Dithmer indhentede mange Oplysninger og Erfaringer i Holland; og disse forstod han at gøre saa god Brug af, at han faa Aar efter kunde fremstille bedre Kvaliteter paa sit Teglværk end de hollandske Konkurrenter. Han nød imidlertid ogsaa megen Støtte fra Statens Side, der blandt andet indrømmede ham Monopol paa et bestemt Fabrikat i 10 Aar. Som en Anerkendelse for Dithmers udprægede Dygtighed modtog han i 1825, Aaret efter Hjemkomsten fra Holland, Udnævnelse til Danebrogsmænd,

og i Maj 1835 blev han udnævnt til Agent. Disse Hædersbevisninger havde Dithmer uden al Tvivl gjort sig fortjent til, thi han var ikke blot med til at gøre sit eget Teglværk til »det mest enestaaende Teglværk i Norden«, som det hedder i en Landsbytopografi fra den Tid, men han har uden mindste Tvivl været den Mand, som førte hele den danske Teglværksindustri frem ad de rette Baner til Gavn for hele Landet.

Fra talrige Sider blev Dithmers Fabrikater roste og fremhævede. Duus oplyser i sit føromtalte Skrift, at »Hr. Generalmajor von Christensen har erklæret- at de bedste Sorter af Hr. Dithmers Klinker er tre Gange saa vandtætte som de hollandske«. Hvilke Kvalifikationer Generalmajoren har været i Besiddelse af, skal jeg ikke her komme ind paa en Bedømmelse af. Jeg skal indskrænke mig til at konstatere, at Duus fandt sig foranlediget til stærkt at fremhæve denne Mands Udtalelse, og deraf maa det vel kunne formodes, at Generalmajor Christensen har haft særlig god Forstand paa Teglværksprodukter.

I et andet Skrift, der udkom omtrent paa samme Tid som Duus' historisk-topografiske Beretninger, oplyses der, at »efter Udsagn af H. Grabau, Præces ved Bygge-Deputationen i Lybæk, og Hr. Wimmel, Stadbygmester i Hamborg, er Afleveringen af de fornævnte Sten (fra Rendbjerg) sket til ganske særlig Tilfredshed, saaledes at Rendbjerg-Fabrikaterne vil være at anvende i forekomende ny Tilfælde«. I H. Grabaus Anbefaling hedder det blandt andet: »Klinkernes ganske udmærkede Kvalitet og Holdbarhed har be-

varet sig overordentlig fortræffeligt lige til dette Øjeblik (Februar 1834).«

Hr. Wimmel skriver, at »Rendbjerg-Fabrikaterne har vist sig som gode og holdbare samtlige Leveringer fra Hr. Dithmer er sket prompte og reelt, og det er sikkert, at Fabrikaterne vil blive anvendt hyppigere i Hamborg, hvis blot Priserne ikke var saa høje«. De høje Priser skyldtes de dengang saa høje Kanal-Omkostninger.

I Pastor Scheteligs Efterretninger om det den 25. Juni 1830 til Minde om Heinrich von Zütphen rejste Monument (der var forarbejdet af Dithmer), forekommer der følgende Lovprisning af Rendbjerg-Teglværkets Ejer »Han havde ikke blot Klinker til Vandbygning, som bliver foretrukket af Kunderne frem for de hollandske, men som yderligere Bevis for denne Mands Kunstflid tjener hans Anstalts Produktion af Fliser, Gesimssten til Kirker og Taarne og ved Siden heraf mange andre Vidnesbyrd, ogsaa med Hensyn til Forarbejdning af Monumenter, der pryder flere af de omkringliggende Kirkegaardene og Kirkegaarden i Flensborg, og disses gode Kvalitet og smagfulde Udsmykning finder almindelig Anerkendelse —«.

Af Dithmers mest bekendte Fabrikater nævner Duus: Matblaa Tagpander, Klinker, massive »Hestekrybber« og pressede »Kokrybber«, ildfaste Fliser og Sten, Gulvfliser, Afløbsrør, blaa Sandsten, Gesimssten og en Slags Rosetter, endvidere Ornamentter og Monumenter (fra 2 til 12 Fod i Højden og med sort eller forgyldt Inskription).

Til den ydre Facade paa et stort Sygehus i Hamborg leverede Dithmer 900,000 Fod-

sten, senere fik han ogsaa Leveringen til Teatre og Detentionsbygninger, forskellige offentlige og en Mængde private Bygninger rundt omkring i Tyskland. Indtil 1835 havde Dithmer til Udlandet solgt for 150.000 Mark Sten.

Da Rendbjerg-Værket indledede sin Glansperiode, fandtes der i Egersund ialt 14 Teglværker, hvoraf von Schröder i sin »Topografie des Herzogtums Schleswig« nævner følgende som de vigtigste: »Det gamle Teglværk (sandsynligvis det allerældste Teglværk paa Broagerland), Bjerg-Teglværket, »Brillen«, »Jean Meyn«, »Island« og »Grønland«.

I Iller var der 6 Teglværker, der den største Del af Aaret beskæftigede omkring 100 Arbejdere og fabrikerede 3 Millioner Mursten og 450.000 Tagpander. De fleste af Teglværkerne beskæftigede 12—14 Mand, og de fremstillede gennemsnitlig 4—500,000 Mursten og 60—70,000 Tagpander. De vigtigste tilhørte 1835: P. Petersen (opført 1794), H. Hansen (opført 1768), Chr. Duus og Claus Heide (1750—60).

1821 blev der paa Foranledning af Kammerherren og Amtmanden til Nordborg, von Krogh, sendt Centraladministrationen for Slesvig-Holstens patriotiske Selskab en tabellarisk Oversigt over samtlige Teglværker i Nybøl Herred. Det hedder i denne:

I 1823 var der i de herværende 14 Teglværker beskæftiget tilsammen 166 Fabriksarbejdere og mere end 120 Daglejere og Haandlagere. Disse producerede 6 Millioner 440,000 Mursten, 330,000 Klinker, 994,000

røde og blaa Tagpander og over 70,000 hvælvede Sten, Fliser og Gesimssten, ialt henved 8 Millioner forskellige Teglværksprodukter. De hvælvede Sten, Fliser og Gesimssten, saavel som blaa Tagsten, blev kun leverede fra Hr. Dithmer af Rendbjerg. Paa to andre Teglværker, der tilhører de Herrer Matz Matzen i Egersund og Claus Heide i Iller, blev der, ved Siden af Stenbrændingen, af den ene brændt 5 Tons og af den anden 70 Tons Kalk. Teglværkernes samlede Brændsesforbrug beløb lig til rigelig 600 Ladninger Tørv. Det har været meget glædeligt at iagttage, at ingen af Teglværkerne har haft Grund til at indføre Raamaterialer fra Udlandet, undtagen visse Glasur-Ingredienser og Kalksten.

De 14 Teglværker i Egersund var

L. P. Helmers, kaldet »Brillen«. Det beskæftigede 15 Arbejdere og forskellige Daglejere, brugte aarligt $1\frac{1}{2}$ Million Tørv og fabrikerede i samme Tid 800,000 Mursten og 90.000 Tagsten.

P. Hansen. Oprettet 1760. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv Beskæftigere sædvanligvis 23 Arbejdere. 7—800,000 Mursten og 10.000 Tagsten.

Jomfru Soph. Tüchsen arvede Teglværket efter sin Fader, der havde haft det i 65 Aar. 14 faste Arbejdere og Daglejere. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv. 600,000 Mursten og 80,000 Tagsten.

»Jean Meyn«. Opført 1792. 25 Arbejdere. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv. 8—900.000 Sten. 30—40,000 Tagsten.

»Island« (C. Dethlefsen). Opført 1764. 22 Arbejdere. 1 Million Tørv. 400.000 Mursten og 80.000 Tagsten.

P. Meyland. Teglværket opført 1778. 11

faste Arbejdere og en Del Daglejere. 1 Million Tørv. 500,000 Mursten og 80.000 Tagsten.

D. Dethlefsen. 13 faste Arbejdere og lejlighedsvis Daglejere. 1 Million Tørv, 500,000 Mursten og 90—100,000 Tagsten.

Bjerg-Teglværket. 10 Arbejdere. 1 Million Tørv. 500,000 Mursten og 60,000 Tagsten.

P. Matzen. 30 Arbejdere. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv. 900.000 Mursten og 100,000 Tagsten.

»Prinsegaarden« (H. C. Richelsen). Opf. 1750-60. 16 Arbejdere. 800,000 Tørv. 450.000 Mursten og 100,000 Tagsten.

Det hertugelige Teglværk. Administrator Dithmer. Opført 1780. 40 Arbejdere. 3 Mill. Tørv. 1 Million 300.000 Mursten og 150,000 Tagsten.

»Grønland« (H. Henningsen). Opført ca. 1760. 22 Arbejdere. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv. 800.000 Mursten og 90—100,000 Tagsten.

Løjtnant Schlaikjers Teglværk. 15 Arbejdere og undertiden Daglejere. $1\frac{1}{2}$ Million Tørv. 750.000 Mursten og 90,000 Tagsten. Teglværket er opført 1750.

Et Teglværk, opført 1723 (Navnet er ikke opført i Fortegnelsen fra 1835. Det bemærkes blot, at Teglværket »drives som de øvr.)

Nu findes i Iller tre Teglværker, i Egersund 9, ved Skodsbøl Nor og Nybøl Nor 8 *).

Iller: Hans Petersen, Forenede Teglværker, Chr. Hollensen (»Kathrinesminde«).

Egersund: Aktieselskaberne »Egeskov«, »Rendbjerg Teglværk« samt »Sofies Minde« (Karl Madsen), A. Hüttmanns Teglværk,

*) Ifølge Meddelelse af Marts 1924.

Karl Madsens Teglværk, Holms Teglværk, (tilhørende Aktieselskabet Rindbjerg), Akt. »Island«, »Grønland« (Brødrene Sørensen & Møller).

Skodsbøl Nor og Nybøl Nor: Aktieselskabet »Lille Tørnskov«, »Store Tørnskov« (Hyls & Christiansen), »Skodsbøl Teglværk« (Brødrene Sørensen & Møller), og Hans og Tycho Tychsens Teglværk, Chr. Petersens Teglværk, H. Bachmanns Teglværk, Enke Stoffers Teglværk, Fr. Christensens Teglværk.

Disse havde i 1922 en samlet Produktion paa 29 Millioner Sten og Rør. 1923 var Produktionen steget til 43.300,000. Der synes saaledes som indledende antydning at være Mulighed for, at Teglværksindustrien atter kan komme virkelig godt i Gang. Alle de ved Værkerne beskæftigede Arbejdere er nu bosiddende paa Stedet, saa der er ikke Tale om at hente Arbejdskraft fra andre Egne. Men desværre hersker der om Vinteren stor Arbejdsløshed, da Teglværkerne kun beskæftiger faa Arbejdere uden for Sæsonen. Arbejderne maa derfor i Vintertiden søge andet Arbejde.

I Løbet af de sidste 10 Aar er 10 Værker satte ud af Drift og brudte ned. Dette Tal fordeles paa Iller, Figernsund, Skodsbøl Nor, Nybøl Nor og Fiskebæk ved Graasten.

